

EMÎRETÜ'L-MÜ'MİNİN: ZÜBEYDE BİNTİ CÂFER

Kadir KAN*

Özet

Bu makalede Hârûn Reşîd'in eşi ve Abbâsîler devrinin en etkili kadınlarından biri olan Zübeyde binti Câfer'in, ilk dönem Abbâsî siyasî hayatındaki yeri ele alınacaktır. Hâşimoğullarının Abbâsî koluna mensup olup, halife doğuran tek kadın olan Zübeyde, diğer halife eşlerinden farklı olarak, Emîretü'l-Mü'mînîn şeklinde anılmış, eşi Hârûn Reşîd ve Abbâsî devlet idaresi üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Küçük yaştaki oğlu Muhammed el-Emîn'in veliaht tayin edilmesini sağlamış ve Hârûn Reşîd'e rağmen veliaht değişikliğine izin vermemiştir. Kudretli vezir ailesi Bermekîlerin azlinda önemli rol oynayan Zübeyde, Emîn-Me'mûn arasında cereyan eden iç savaştaki konumu ve Me'mûn döneminde halifeyle ilişkileri bakımından Abbâsî siyasî hayatında önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Zübeyde, Hârûn Reşîd, Abbâsîler, Bermekîler.

Amîra al-mü'mînîn: Zubeyde Bint Ja'far

Abstract

This article deals with Zubeyde bint Ja'far who was Harun al-Rashid's wife and one of the most influential women of Abbasid era and her place in the early Abbasid political life. Zubeyde was the only women who gave birth to a caliph from the Abbasid-Hashemite lineage. Unlike the wives of the other caliphs, she was called "amîra al-mü'mînîn" and had an important effect on her husband, Harun al-Rashid and the Abbasid state administration. She had a significant place in the political life of the Abbasid with her insistence on her son Muhammad al-Amin's to be crown prince, her disapproval for the change of crown prince despite of Harun al-Rashid, her intervention in the internal war that took place between Amin and Me'mun, and her relation to the caliph Me'mun. Also Zubeyde has a significant role in the dismissing of noble family of Barmakids.

Key Words: Zubeyde, Harun al-Rashid, Abbasids, Barmakids

* Dr. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, kankadir@hotmail.com

Hârûn Reşîd'in Sevgili Eşi: Emîretü'l-Mü'minîn Zübeyde

Abbâsîlerin ilk dönem siyasî, sosyal ve kültürel hayatında en etkili kadınlardan biri Hârûn Reşîd'in eşi Zübeyde'dir. Kaynakların büyük bir kısmı asıl adını "Emetü'l-Azîz" olarak verirken,¹ İbn Kesîr, "Ümmü Azîz"², *el-Uyûn ve'l-hadâik* müellifi de "Emetü'l-Vâhid" olarak aktarmaktadır.³ Gerçek isminin önüne geçen ve İslam tarihinde şöhret bulan "Zübeyde" lakabı ise, dedesi Ebû Câfer el-Mansûr tarafından verildi. Küçüklüğünde onu çok seven, onunla oyunlar oynayan Mansûr'un, beyaz tenli ve çok güzel bir çocuk olan torununa, "beyaz köpük", "tereyağı köpüğü" ya da "tereyağı topakçığı" anlamına gelen Zübeyde adını verdiği ve bundan sonra bu ismin kullanılmaya başlandığı ifade edilmektedir.⁴

Ulaşabildiğimiz kadarıyla, Câfer adında bir çocuğu olduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Mes'ûdî ve İbnü'l-İmrânî'deki kayıtlardan, da Zübeyde'nin Emîn'den önce çocuğunun olmadığı anlaşılmaktadır.⁵ Bu nedenle kaynaklarda "Zübeyde" ismi kadar sık kullanılan künyesi "Ümmü Câfer"ın, babası Câfer ya da dedesi Ebû Câfer el-Mansûr'a nispetle verilmiş olması muhtemeldir.⁶

Şeceresi Ümmü Câfer Zübeyde binti Câfer b. Ebî Câfer el-Mansûr b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Abdilmuttalib b. Hâşim şeklindedir.⁷ Babası, ikinci Abbâsî halifesi Ebû Câfer el-Mansûr'un oğlu ve üçüncü halife Mehdî'nin ana-baba bir kardeşi

¹ Hatîb Bağdâdî, Hâfız Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Tarîhu Bağdâd*, I-XIV, Beyrut ts., XIV, 433; Makdisî, Ebu'l-Fazl Muhammed İbn Tâhir, *Ma'rifetü'l-Elkâb*, Kahire 2001, s. 103; İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali, *el-İnbâ fî târihi'l-hulefâ*, Kahire 1999, s. 89; İbn Hallikân, Ebu'l- Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed, *Vefâyâtü'l- a'yân ve ebnâü en-bai'z- Zamân*, II, 314; Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*, X, 241; Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tarîhu'l-hulefâ*, Beyrut 1986, s. 345; Ronart, Stephen, "Zubaydah", *CEAC*, Amsterdam, 1959, IX, 589; Zettersten, K.V., "Zübeyde", *IA*, XIII, 634.

² İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' el-Hâfız, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut 1966, X, 271.

³ *el-Uyûn ve'l-hadâik fî ahbâri'l-hakâik*, Müellifi Meçhul, (ed. M. J. de Goeje), Leiden 1871, III, s. 320.

⁴ Hatîb Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, XIV, 433; Makdisî, *Ma'rifetü'l-Elkâb*, s. 103; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 89; İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 314; Zehebî, *Siyer*, X, 241; Kütübî, Salâhuddin Muhammed b. Şakir b. Ahmed ed-Dâranî, *Uyûnü't-tevârîh*, Kahire 1980, s. 126; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 271.

⁵ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hasen, *Murûcu'z-zeheb ve medâinü'l-cevher*, I-IV, Beyrut 1965, III, 391; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 96;

⁶ Vefâ Muhammed Ali, *Nüfûzü'n-nisâ fî'd-devleti'l-İslâmiyye fî'l-İrâk ve Mısır*, Kahire ts, s. 25.

⁷ İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 314; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 271.

Büyük Câfer (Câfer el-Kebîr);⁸ annesi, Hârûn Reşîd'in annesi Hayzurân'ın kız kardeşi⁹ ümmü veled bir cariye olan Selsebîl'dir.¹⁰ Dolayısıyla Zübeyde, Hârûn Reşîd'in hem amcasının, hem de teyzesinin kızıdır.¹¹ Babasının 145/762 yılında başlayan Musul valiliğinin ikinci yılında (147/765), bu şehirdeki Kasru'l-Harb adı verilen köşkte doğdu.¹² Babası Câfer, Zübeyde'nin doğumundan 3 yıl sonra (150/767) Bağdat'ta bulunduğu sırada vefat etti.¹³ Küçük yaşta babasını kaybeden Zübeyde, kendisini çok seven dedesi Mansûr'un himayesinde yetişti. Dinî ilimler, şiir, edebiyat ve belâgat konularında Abbâsî ailesi içinde en iyi eğitim almış kadınlardan biridir.¹⁴ Şiire ilgisi, dilin inceliklerine vukûfiyeti, ulemâ ve üdebâ ile yakın ilişkileri, kültürlü ve aydın kişiliği dikkate alındığında, Abbâsîlerin ilim ve medeniyet bakımından en parlak asrından, en iyi şekilde istifade ettiği görülmektedir.

Sarayda göz önünde yetişen ve kaynakların çok güzel olduğunu ittifakla teyid ettikleri Zübeyde,¹⁵ zekası, terbiyesi ve hanımefendiliği ile herkesin beğeni ve hayranlığını kazanmıştı. Genç kızlığa ilk adımını attığı dönemden itibaren, amcasının oğlu şehzade Hârûn'a ilgi duymaya ve bu meyli gün geçtikçe açığa çıkmaya başladı. Yeğeni Zübeyde'nin Hârûn'a ilgisini fark edip, böyle bir evliliğin son derece uygun olduğunu düşünen Hayzurân'ın,¹⁶ üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğu oğlunu¹⁷ Zübeyde ile evlenmeye ikna etmesi

⁸ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, Beyrut 1988, V, 105; İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasen, *el-Kâmil fi't-Tarîh*, I-XII, Beyrut 1987, V, 219.

⁹ Andre Clot, *Hârûn Reşîd ve Abbâsîler Dönemi*, (Terc. Nedim Demirtaş), İstanbul 2007, s. 19.

¹⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif* (terc. Hasan Ege), İstanbul ts., s. 259.

¹¹ Clot, Hârûn Reşîd, s. 19; Jacobi, Renate, "Zubayda bt. Djafar", *The Encyclopedia of Islam*, New York 1995, s. 547.

¹² İbnü'l-Esîr, adı geçen bölgede kendilerine ait bir köyün bulunduğunu ve sufler için bir ribat inşa ettirerek bu köyü oraya vakfettiklerini anlatmakta ve kendisinin de *el-Kâmil fi't-Tarîh* adlı eserinin büyük bir kısmını Zübeyde'nin doğduğu Marb köşkü yanındaki bu köydeki evinde yazdığını belirtmektedir. Adı geçen köşkün izlerinin bugün hala görülebildiğini söylemektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 176.

¹³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 259; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 192.

¹⁴ Ahmed Halil Cum'a, *Nisâ' mine't-Tarîh*, Dimeşk 1997, s. 307.

¹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 271. Prenses Kadriye Hüseyin, *Muhadderât-ı İslam (Büyük İslam Kadınları)*, İstanbul 1982, s. 207; Fevâz, Zeyneb bint Ali el-Âmilî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi tabakâti rabbâti'l-hudûr*, Beyrut 1999, I 37; Vefâ, *Nüfûzü'n-nisâ*, s. 25.

¹⁶ İbrahim Eyyûb, *Tarîhu'l-Abbâsî es-siyasî ve'l-hadârî*, Beyrut 1989, s. 71-72; Muhammed Rifat, *Şehirâtü'n-nisâ'i'l-Arabiyyât ve'l-müslimât*, Beyrut 1991, s. 229.

¹⁷ Abdülazîz ed-Dürî, *el-Asru'l-Abbâsîyyü'l-evvel: Dirâse fi tarihî's-siyasî ve'l-idarî ve'l-malî*, Beyrut 1997, s. 137.

zor olmadı.¹⁸ Babası Mehdî de, Hârûn'u Zübeyde ile evlenmeye teşvik etti.¹⁹

Cemaziyelahir 165/Ocak 782'de çıktığı Bizans seferinden, Kraliçe Agusta ile yıllık 90.000 dinar karşılığı anlaşma yaparak çok sayıda esir ve ganimetle Bağdat'a dönen Harun'a²⁰ Mehdî'nin en büyük hediyesi, onu Zübeyde ile nişanlamak oldu.²¹ Hârûn ile Zübeyde'nin düğünü, İstanbul Seferi'nden altı ay sonra Zilhicce 165/Temmuz-Ağustos 781'de Bağdat'ta yapıldı.²² Dicle kıyısındaki Huld Sarayı'nda yapılan ve İslam dünyasında o zamana kadar görülmemiş ihtişama sahip olan düğünde²³ Halife Mehdî çok büyük bir ziyafet verdi. Halka, altın, gümüş, misk ve amber dolu kaplar dağıtıldı.²⁴ Gelinliği baştan aşağı incilerle işlenen Zübeyde'nin²⁵ üzerindeki mücevher ve gerdanlıkların ağırlığından yürüyemediği kaydedilmektedir.²⁶ Yapılan harcamanın 50 milyon dirhemi bulduğu,²⁷ başka bir kayıttan ise, Harûn'un bizzat yaptığı harcamalar hariç, babası Mehdî'nin harcamalarının, 1.388.000 dinara ulaştığı da ifade edilmektedir.²⁸ Hâşimîlerin Abbâsî kolundan bu iki asilzadenin evlenmeleri, hem Abbâsî hanedanı hem de Abbâsî toplumu nazarında büyük bir hüsnü kabule mazhar oldu ve devletin en uzak noktalarından hediyeler takdim olundu.²⁹

¹⁸ Eyyûb, *Tarîhu'l-Abbâsî*, s. 71-72.

¹⁹ Ebû Nuaym el-İsfahanî, *Hilyetü'l-Evliyâ (Sahabeden Günümüze Allah Dostları)*, İstanbul 1995, III, 65-66.

²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 248-249; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, s. 147. İbn Haldûn, *Tarih*, III, 447.

²¹ Ahmed Süveyd, *Nisâu's-Şehire min tarîhinâ*, Beyrut 1985, s. 99.

²² Taberî, *Tarih*, V, 23; Şabuştî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *ed-Diyârât*, Beyrut 1986, s. 157; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 355; İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 314; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 222. Hârûn Reşid hilâfeti devraldığında Zübeyde'den başka 2 eşi daha bulunuyordu. Bunlar, Hayzuran'ın erkek kardeşi Gitrif'in kızı Azize ve Hadi'nin cariyesi Gadir'dir. Hârûn bu iki eşinin ölümünden sonra üç hür kadınla daha evlendi. Bunlar, Ümmü Muhammed, Abbase ve Osmanıyye'dir. Bkz. Taberî, *Tarih*, V, 23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 355-356; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 222.

²³ Şabuştî, *ed-Diyârât*, 156-157; İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 315.

²⁴ Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhirü'n-Nisâ*, İstanbul 1913, s. 318; Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (Terc. Salih Şaban), İstanbul 2000, s. 485; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, I-IV, (Terc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş), İstanbul 1985, III, 284-285; Rifat, *Şehirâtü'n-nisâ*, s. 229.

²⁵ Kadriye Hüseyin, *Muhadderât-ı İslam*, s. 207; Mehmed Zihni, *Meşâhirü'n-Nisâ*, s. 318;

²⁶ Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 284

²⁷ Şabuştî, *ed-Diyârât*, s. 157; İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 315; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 485; Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 262.

²⁸ Hasan, *İslâm Tarihi*, III, 285.

²⁹ Kadriye Hüseyin, *Muhadderât-ı İslam*, s. 207.

Hârûn, düğünden bir yıl sonra, ilk veliaht Hâdî'nin ardından halife olmak üzere er-Reşîd adıyla Mehdî tarafından veliaht tayin edildi.³⁰ Hârûn'un halife olmasına kadarki 5 yıllık sürede, devlet işlerinde yaptığı vazifeler ve Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî gibi vekilleri aracılığıyla ifa ettiği Mağrib bölgesi valiliğinin dışında kalan zamanların önemli bir kısmını Zübeyde ile beraber, Huld Sarayı'nın salonlarında, Dicle'ye nazır balkonlarında ve renkli bahçelerinde şairler, mûsikîşinaslar ve ilim adamlarıyla, çeşitli meclisler düzenleyerek geçirmişlerdir.

Bununla birlikte kardeşi ve selefi halife Hâdî'nin, Hârûn'u veliahtlıktan azledip yerine kendi oğlu Câfer'i tayin etmeyi düşündüğü ve bu konuda Hârûn'a baskı yaptığı süreçte sıkıntılı bir dönem geçirdikleri söylenebilir.³¹ Hâdî, veliahtlıktan çekildiği takdirde kendisini Rakka Eyaleti'ne vali tayin edeceğini söylediği zaman Hârûn, bunu kabul edip, "Rakka'ya varıp amcamın kızı Zübeyde ile baş başa kalırsam bu bana yeter, başka bir şey istemiyorum" diyerek³² hilâfetten vazgeçmeye niyetlendiyse de Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin karşı çıkması ile bunu yapmadı.³³ Bunun üzerine Hâdî tarafından hapsedildi ve Rebülevvel 170/Ağustos 786'da onun ölümü üzerine halife oldu.³⁴ Hârûn Reşîd'in halife olmasından sonra Zübeyde, Dicle kıyısına "Karâr Sarayı"nı yaptırdı ve oraya taşındı. Bu saray "Kasr-ı Zübeyde" ya da "Kasr-ı Ümmü Câfer" olarak da bilinmektedir.³⁵

Zübeyde, kendisini Abbâsîler dönemindeki diğer halife eşlerinden ayıran pek çok özelliğe sahipti. Şahsi olarak güzellik, terbiye, fesahat, işleri çekip çevirme kabiliyeti, güçlü, kararlı ve basiretli yapısı, ileri görüşlülüğü, bilgisi, dindarlığı, ince zevkleri gibi özelliklerinin yanı sıra, zenginliği ve asaleti bakımından öne çıkmakta ve Abbâsîler dönemindeki en güçlü kadın olarak tanımlanmaktadır.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 250.

³¹ Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Tarih-i Ya'kubî*, II, 405-406; Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*, III, 332-333; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 191; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 158; İbn Haldûn *Tarih*, III, 472.

³² Cehşiyarî, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*, Kahire 1980, s. 170.

³³ Ya'kubî, *Tarih-i Ya'kubî*, II, 406. Cehşiyarî, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 170.

³⁴ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 193; İbn Haldûn, *Tarih*, III, 459; ayrıca Bkz. Richard Kimber, "The Succession to the Caliph Mûsâ al-Hâdî", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 121, No. 3, pp. 428-448.

³⁵ Karâr Sarayı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Le Strange, Guy, *Baghdad During the Abbâsîd Caliphate*, Oxford 1900, s. 102-103; Salih Ali, Ahmed, *Meâlimi Bağdâd el-idâriyye ve'l-umrâniyye*, Bağdat 1988, s. 43-45; Kadir Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, UÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2011, s. 65.

Hemen bütün kaynaklarda Hâşimî soyundan geliyor olmasına atıf yapılmakta ve “Abbâsî Devleti’nde halife doğuran tek Hâşimî kadın olduğu” özellikle vurgulanmaktadır.³⁶ Zübeyde’nin, dedesi halife Ebû Câfer el-Mansûr, amcası halife Mehdî, kocası halife Hârûn Reşîd ve oğlu halife Muhammed el-Emîn’dir.³⁷ Yani hem halife torunu, hem halife yeğeni, hem de halife eşi ve aynı zamanda halife annesidir. İslam tarihinde anne-babası Hâşimî ailesinden gelen sadece üç halife vardır. Bunlar Hz. Ali, Hz. Hasan ve Zübeyde’nin oğlu Muhammed el-Emîn’dir.³⁸ Abbâsî devletindeki 37 halifeden de sadece 3 tanesinin, Ebu’l-Abbas Seffâh, Mehdî ve Emîn’in anneleri Arap, diğerlerinin ise ümmü veled cariyedir.³⁹ Bunlardan da sadece Emîn’in hem anne hem de babası Hâşimî’dir. Dolayısıyla Zübeyde bütün özelliklerinin ötesinde, mensup olduğu Kureyş-Hâşimî-Abbâsî soyu bakımından Abbâsî tarihinde dikkat çekmekte ve hilâfetin merkezinde bulunmuş olması, onu İslam tarihinde bu kadar öne çıkaran hususların başında gelmektedir. Bu yönüyle onun şöhreti, Abbâsîlerin kudretli halifesi olan eşi Hârûn Reşîd’inkinden az değildir.

172 | db

Ülkenin çeşitli bölgelerinde Abbâsî ailesinin fertlerine verilen iktâlar, araziler ve akarlardan aldığı payın yanında, babasının vefatıyla ona ait mülkün önemli bir kısmı Zübeyde’ye geçmiş, Hârûn Reşîd döneminde ise Zübeyde’nin zenginliği zirveye ulaşmıştır. Kendisini çok seven Hârûn Reşîd’in hazineleri Zübeyde’nin emrindedir.⁴⁰

Cömertliğinde sınır olmayan Zübeyde’nin Hârûn’la evlenmesinden hemen sonra başladığı hayır faaliyetleri toplum nezdindeki değerini çok artırmıştır. Fakir fukaraya yardımları, şairler, ilim adamları ve musikişinaslara ihsanları, Mekke-Bağdat arası hac yolundaki imar faaliyetleri, özellikle Mekke’nin su ihtiyacını gidermek için büyük meblağlar harcayarak yaptırdığı Ayn-ı Zübeyde ve onun dindar kişiliği, devrinin insanları gibi, kendi döneminden bu güne

³⁶ Hatîb Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, XIV, 433; İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 89; İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 315; İbnü’t-Tıktakâ, *e-Fahrî*, s. 212; Zehebî, *Siyer*, X, 241; Ahmed Süveyd, *Nisâu’ş-şehire*, s. 97; Şevkî Ebû Halil, *Hârûn er-Reşîd*, Dimeşk 1988, s. 35; el-Hâirî, Muhammed Hüseyin, *Terâcimu a’lâmi’n-nisâ*, Beyrut 1998, II, 151; Fevvâz, *ed-Dürrü’l-mensûr*, I, 373; Vefâ, *Nüfzü’l-nisâ*, s. 25.

³⁷ Süyûtî, *Tarîhu’l-hulefâ*, 347-348; Fevvâz, *ed-Dürrü’l-mensûr*, I, 373.

³⁸ Bkz. Ya’kubî, *Tarîh-i Ya’kubî*, II, 433; İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 89; Süyûtî, *Tarîhu’l-hulefâ*, s. 345.

³⁹ Cum’a, *Nisâ’ mine’t-Tarîh*, s. 305-306.

⁴⁰ Vefâ, *Nüfzü’l-nisâ*, s. 26.

faaliyetlerini kaydeden tarihçilerin de hayranlığını celb etmiştir.⁴¹

Zübeyde, kendisine aşık olan eşi Hârûn için, herkesten daha önemlidir ve onun nezdinde çok büyük bir yeri vardır. Ondan ayrı kalmaya tahammül edemediği aktarılan Hârûn, meclisinde Zübeyde'nin de olmasını ister, aralarında anlaşmazlık ve küslük olduğu zamanlarda onunla barışmanın yollarını arardı. Eşinin akıl ve zekâsını takdir eden, önemli konularda onunla istişare eden ve fikrini sormadan teşebbüste bulunmayan Hârûn'un Zübeyde'ye sevgisi, onun bir dediğini iki etmeme derecesindeydi.⁴²

Hârûn Reşîd'e sevgisi ve bağlılığı aynı derecede olan Zübeyde, eşini hayır işlerine sevk eden, ona şiirler gönderen, onunla birlikte ilim meclislerine katılan, iddialara giren, kol kola musiki dinleyen, eşine değerli hediyeler veren, ondan çok büyük meblağları talep edip alabilen, yeri geldiğinde azarlayan, neredeyse bütün isteklerini yaptırabilen, çeşitli özellikleriyle onun sevgisinin yanında saygısını da kazanmış çok kıymetli zevcesidir.⁴³

Zübeyde'nin kendine has mevalisi, sayıları binleri bulan köle ve cariyeleri, haznedarları, özel görevlileri, vekilleri, amilleri, katipleri, postacıları vardı. At üzerindeki hizmetçileri ihtiyaçlarını görürler ve mektuplarını yerine ulaştırırlardı. Diğer halife hanımlarından farklı olarak, Seyyide Zübeyde için "emîretü'l-müminin" ifadesi geçmektedir. Ayrıca kaynaklarda Zübeyde'nin etrafındaki insanlardan istekleri, "أَمْرَتْ" fiiliyle, "emretti" şeklinde aktarılmaktadır. Yani Zübeyde bir halife eşi olmaktan öte devlet içinde belli konulardaki yetkileri ve gücü neredeyse kocası Hârûn Reşîd'e denk bir "emîre"dir. İyi niyetle bir takım hayır işleri ve sosyal hizmetler yapan bir "first

⁴¹ Bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, I, 225-227; Hatîb Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, XIV, 433-434; İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 314-315; Zehebî, *Siyer*, 241; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 217, 271; Fevvâz, *ed-Dürri'l-mensûr*, I, 373; Hâirî, Muhammed Hüseyin el-A'lemî, *Terâcimu a'lâmi'n-nisâ*, Beyrut 1987, II, 117; Jacobi, *Zubayda bt. Djafar*, s. 547; Abdülkerim Ali, "Zübeyde binti Câfer", *el-Mevsûati'l-Arabîyye*, Dimeşk 2004, X, 252; Ömer Rıza Kehhale, *A'lâmi'n-nisâ fî alemey el-Arab ve'l-İslâm*, Beyrut 1984, s. 17; Cum'a, *Nisâ' mine't-Tarih*, s. 304-344; Şevkî, *Hârûn er-Reşîd*, s. 27, 38.

⁴² Bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III, 377; İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 315; Kadriye Hüseyin, *Muhadderât-ı İslam*, s. 210; Ahmed, *Nisâu'ş-şehire*, s. 99; Vefâ, *Nüfûzü'n-nisâ*, s. 25-26; Ahmed Halil Cum'a, *Nisâ fî kusûri'l-ümerâ*, Dimeşk 2000, s. 263; Abdülkerim Ali, *Zübeyde binti Câfer*, s. 252.

⁴³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1926, II, 173-174; İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 316-317; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 214, 219, 219; Ahmed Süveyd, *Nisâu'ş-şehire*, s. 99; Vefâ, *Nüfûzü'n-nisâ*, s. 26

lady”den öte, Abbâsîlerin bir idarecisi şeklinde telakki edilmiştir.⁴⁴

Bu sebeple hem eşi üzerinde hem de devlet işleri hususunda ciddi tasarruf sahibi olan Zübeyde’nin, Emîn’in veliaht tayini ve diğer siyasî konulardaki girişimlerini, “bir halife eşinin haremdeki entrikaları”ndan ziyade, “iktidar ortağı bir emîrenin etkisi” şeklinde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Zübeyde, siyasî müdahalelerini zaman zaman açıklan, yeri geldiğinde de büyük bir maharetle perde arkasından yapmayı başaramıştır.⁴⁵

Veliaht tayini

Zübeyde ile Hârûn’un düşününden sonra herkes, bu evlilikten hilâfetin doğal varisi olacak bir çocuk bekliyordu. Fakat aradan 5 yıl geçmesine rağmen Zübeyde’nin çocuğu olmadı. Nihayet halifenin İran asıllı cariyesi Meracil’in Abdullah’a hamile kalmasından 7 ay sonra Zübeyde de Muhammed’e hamile kaldı. Hârûn’un halife olduğu Rebîülevvel 170/Eylül 786’da Abdullah,⁴⁶ Şevval 170/Nisan 787’de de Muhammed doğdu.⁴⁷ Abbâsî devlet geleneğindeki genel teamüle göre, halifenin yaş olarak büyük oğlu Abdullah’ın veliaht yapılması gerekiyordu.⁴⁸ Fakat Zübeyde, oğlunun halife olacağından emindi. Muhammed doğduğu gece, onun halife olacağına dair bir rüya da görmüştü.⁴⁹ Çocukların doğumunu izleyen yıllarda Abbâsî kamuoyundaki genel beklenti de, Muhammed’den önce doğan cariye Meracil’in oğlu Abdulah’tan ziyade halifenin, asaleti, hayırseverliği ve diğer güzel hususiyetleri ile öne çıkan sevgili eşi Zübeyde’nin, hem anne hem baba tarafından Abbâsî-Hâşimî ailesinden gelen oğlu Muhammed’in halife olması yönündeydi. Toplumdaki bu beklentiyi ve başlangıçta Hârûn’un eğiliminin de bu yönde olduğunu, şair Mervan b. Ebî Hafsa’nın Muhammed’in do-

⁴⁴ Bkz. Belazürî, *Fütuhu’l-buldân*, (Terc. Mustafa Fayda), İstanbul 1987, s. 417; Ya’kubî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb b. Câfer, *Kitabu’l-buldân (Ülkeler Kitabı)*, (Terc. Murat Ağarı), İstanbul 2002, s. 30; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, Kahire ty., I, 313-314; Ebu’l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu’l-egânî*, Beyrut 1958, XX, 263-264; Ebu Hayyân Tevhidî, *el-Besâir ve’z-zehâir*, Beyrut 1988, III, 122; Hatîb Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, I, 83-93; İbn Hallikân, *Vefâyât*, 315-316; Kütübî, *Uyûnü’t-tevârih*, s. 126; Kadriye Hüseyin, *Muhadderât-ı İslam*, s. 201-211; Fevâz, *ed-Dürrü’l-mensûr*, s. 377; Clot, Hârûn Reşîd, s. 42; Ahmed Süveyd, *Nisâu’ş-şehîre*, s. 97.

⁴⁵ Vefâ, *Nüfzü’n-nisâ*, s. 25.

⁴⁶ İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 96; Ahmed Ferîd Rifâî, *Asru’l-Me’ûn*, Kahire ts., I, 210.

⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 161; Eyyûb, *Tarîhu’l-Abbâsî*, s. 71.

⁴⁸ Bkz. ed-Dûrî, *el-Asru’l-Abbâsîyyü’l-evvel*, s. 38.

⁴⁹ Ebû Hanîfe ed-Dineverî, *Ahbâru’t-tivâl (İslam Tarihi)*, (Terc. Nusrettin Bolelli-İbrahim Tüfekçi), İstanbul 2007, s. 420; Mes’ûdî, *Murûcu’z-zeheb*, III, 388-389.

ğumundan hemen sonra nazmettiği, “Muhammed’in alında hilâfet nurunun parladığı” şeklindeki şiiri ve hem Hârûn’un hem de Zübeyde’nin şairi cömertçe ödüllendirmeleri açıkça göstermektedir.⁵⁰

Hârûn Reşîd, iki oğlunun da iyi yetişmesi için oldukça iyi hocalar tayin etti. Muhammed yetiştirilmek üzere önce Ahmer en-Nahvî’ye,⁵¹ ardından Asmaî’ye, daha sonra da, Fazl b. Yahyâ el-Bermekî’ye teslim edildi. Kisâî⁵² ve Abdüssamed,⁵³ hem Muhammed hem Abdullah’ın hocalarıdır. Henüz bebekken annesini kaybettiği için⁵⁴ Hârûn ve Zübeyde’nin himayesinde büyüyen Abdullah, önce Cevherî’ye, ardından Ebû Muhammed el-Yezîdî’ye teslim edildi.⁵⁵ Daha sonra da Câfer b. Yahyâ tarafından eğitildi.⁵⁶

Çocuklar büyümeye başladıkça karakterleri de yavaş yavaş şekillenmekte ve halife Hârûn’da, büyük oğlu Abdullah’ın tabiatının halifelik için Muhammed’e göre daha uygun olduğu şeklinde bir kanaat oluşmaya başlamaktadır. Fakat çocuklar henüz çok küçüktür ve kişilik yapıları hakkında nihai hüküm vermek için vakit çok erkendir. Çocukların 5 yaşına geldiği 175/792 yılında Zübeyde, Hârûn Reşîd’den, 5 yaşındaki oğlu Muhammed’i veliaht tayin etmesini istedi. Oğlu Muhammed’e derin bir sevgi beslemesinin yanı sıra, hem anne hem baba tarafından Hâşimî bir asilzade olan oğlunun, halifelğe bir cariyenin çocuğundan daha layık olduğunu düşünen Zübeyde’nin talep ve ısrarı, Muhammed’in veliahtlığı konusunda diğer etkenlerin yanında, üzerinde durulan ilk sebeptir.⁵⁷ Nitekim Emîn, Abbâsî halifeleri içinde annesinin adıyla anılan tek halifedir⁵⁸ ve veliaht tayin edildiği dönemde nazmedilen şiirlerde daha çok soyunun ve annesinin öne çıkarıldığı görülmektedir.⁵⁹

Bunun yanında Hâşimoğullarının, Hârûn’un, Bermekîlerin de teşviki ile yaş olarak Muhammed’den daha büyük olan ve halifelğe

⁵⁰ İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 315-316.

⁵¹ Mes’ûdî, *Murûcu’z-zehab*, III, 351; İbn Haldûn, *Mukaddime*, İstanbul 1991, II, 1301.

⁵² Ed-Dineverî, *Ahbâru’t-tvâl*, s. 420; Mes’ûdî, *Murûcu’z-zehab*, III, 388-389.

⁵³ Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-Evliyâ*, III, 65-66.

⁵⁴ İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu’z-zâhire fî mulûki Mısır ve’l-Kâhire*, I-XII, Kahire ts, II, 84.

⁵⁵ İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 96; Ahmed Ferîd, *Asru’l-Me’mûn*, s. 211.

⁵⁶ İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 76; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 317; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 179.

⁵⁷ İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 76;

⁵⁸ Bkz. İbnü’t-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 212; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 165, 243.

⁵⁹ Örn: Şair Süllem el-Hasir Emin veliaht tayin edildiğinde “Cinler ve insanalrın Zübeydenin oğlu Emin’e bey’at ettiklerini ifade eden bir şiir yazmıştır. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 165; Ahmed Ferîd, *Asru’l-Me’mûn*, I, 192. Ayrıca bkz. Ya’kubî, *Tarîh-i Ya’kubî*, II, 408.

daha uygun olduğu gün geçtikte anlaşılan Abdullah'ı veliaht yapması tehlikesini görerek Zübeyde'yi elini çabuk tutmaya sevk etmelerini de ilave etmek gerekir.⁶⁰ Abbâsîlerin ilk asrı Arap-İranlı mücadelesinin çok yoğun olduğu bir dönemdir. Abbâsîler, kendilerine ihtilalde ve yeni devletin tesisinde ana desteği veren İranlıları önemli kademelere getirdiler ve adeta devlet idaresini bütünüyle onlara teslim ettiler. Bu durumda ikinci planda kalan ve kısa süre öncesine kadar kendileriyle eşit dahi olmayan İranlıların, devlet ve toplum hayatında bu kadar öne çıkmalarını içlerine sindiremeyen Araplar her fırsatta eski güçlerini elde etmenin çarelerini aradılar. Hâşimî ailesinden asil bir kadın olan Zübeyde'nin, Hârûn'la evlenmesiyle heyecanlanan Hâşimî-Araplar, ondan doğacak bir çocuğun halife olmasının, İranlılar karşısında eski itibarlarını kazanmalarına katkı sağlayabileceğini düşündüler. Yani Zübeyde'den sonra Muhammed'in veliaht tayinini en çok isteyen ve bu konuda çaba gösterenler, Hâşimoğullarıdır. Abbâsîlerin ilk dönemindeki Emîn-Me'mûn mücadelesinin en önemli sebeplerinden biri de Arap-İranlı kavgasıdır ve bu mücadele, Abbâsîlerin ilk asrının sonlarında yeni bir güç olarak Türk unsurunun devreye sokulmasına kadar devam edecektir.

176 | db

Hâşimoğulları içinde Emîn'in veliahtlığı konusunda Zübeyde'ye en yakın isim, kardeşi İsa b. Câfer'dir. Zübeyde ile konuştuktan sonra Muhammed'in veliaht olması için kulis yapmaya başlayan İsa, Fazl b. Yahyâ el-Bermekî'ye giderek, "Muhammed senin oğlun sayılır, halife olması da sana aittir." der. Fazl da bunun için çalışacağına söz vererek, Muhammed veliaht tayin edilinceye kadar gayret gösterir.⁶¹ İsa'nın, Fazl b. Yahyâ'yı ikna etmesi önemli bir adımdır. Zira Muhammed'in veliahtlığına muhalefet etmesi en muhtemel kesim, Bermekîlerdir. Aslında Yahyâ b. Hâlid ve Câfer b. Yahyâ'nın gönülünden Me'mûn geçmesine rağmen, günün şartları gereği Zübeyde'yi açık bir şekilde karşılına almayı uygun görmediler. Ayrıca kendilerine karşı Arap tarafının önde gelen temsilcilerinden Fazl b. Rebî'e daha fazla yakınlaşmasını önlemek için Zübeyde'yi razı etmeye özen göstermektedirler. Fazl b. Rebî' de, İran asıllı Bermekîlere düşmanlığından dolayı Zübeyde'nin oğlu Emîn'i, annesi İranlı olan Me'mûn'a tercih etmektedir. Bu şekilde iki hasım taraf aynı aday, yani beş yaşındaki Muhammed üzerinde birleşmiş görünmektedirler.

⁶⁰ Abdülkerim Ali, *Zübeyde binti Câfer*, s. 252.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 288.

Abbâsî toplumunda Zübeyde'nin asaletinin ve parlak kişiliğinin yanı sıra cömertliği, yaptığı iyilikler ve fakirlere yardımları, onun halife annesi olması noktasında kamuoyunu bir nevi ittifaka yöneltmiştir. Devrin önemli güçlerinden olan şairler, kendilerine karşı sınırsız ihsanları bulunan Zübeyde'nin, halife annesi olmasını istiyor ve Emîn'in veliaht yapılmasını ima eden şiirler nazmediyorlardı.⁶² Ulemânın bir kısmı da Zübeyde'nin kendilerine olan yakınlığı ve desteği -ve de henüz 5 yaşında olan Muhammed'in hususiyetlerini tam olarak bilmediklerinden olsa gerek- veliaht olmasına onay veriyorlardı.

Bermekîlerin girişimleri ile ordunun da onayı alındı. Hârûn Reşîd de, içinde, Abdullah'ın bu işe daha layık olduğunu söyleyen ve kendisini rahatsız eden bir his olmasına rağmen, sevgili eşi Zübeyde'nin talep ve ısrarı, Hâşimîlerin teşviki, Bermekîlerin onayı, kamuoyunun desteği ve baskısı neticesinde oğlu Muhammed'i hicrî 175/792 yılında Emîn lakabını vererek veliaht tayin etti.⁶³

Hârûn'un daha ilk veliaht tayini esnasında hissettiği, fakat Emîn'i veliaht ilan etmesini engelleyecek derecede kuvvetli olmayan rahatsızlığı, aradan yıllar geçip çocukların karakterleri açığa çıkmaya başladıkça artacak ve veliaht tayini işinde acele ettiğini anlayan halife, derin bir teessür duymaya başlayacaktır. Çünkü bütün çaba ve beklentilere rağmen Emîn, iyi bir halife olabilecek karakter ve kapasiteye sahip değildir. Bu durum halifeyi bir çözüm arayışına itecektir.⁶⁴ Hârûn Reşîd'in bu konudaki düşüncesini şu sözleri net bir şekilde özetlemektedir: "Vallahi, Abdullah'da Mansûr'un akıl ve tedbiri, Mehdî'nin ibadeti, Hadi'nin izzet-i nefsi vardır. Buna dördüncü bir vasıf eklememi istersen bunu da yaparım. Ama Muhammed b. Zübeyde'yi veliahtlıkta öne alıyorum ve biliyorum ki o, hevesine uyan biridir. Fakat bundan başkasını da yapamıyorum."⁶⁵ Kaynaklarda ifade bu şekilde geçse de, şüphesiz bir halife olarak Hârûn Reşîd veliaht değişikliğini tek beyanıyla yapabilecek güce sahiptir. Fakat konjonktürel durum, veliaht değişikliğinin yol aç-

⁶² Bkz. İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, I, 313-314; Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III, 351-352; İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 315-316; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 165.

⁶³ Ya'kubî, *Tarih-i Ya'kubî*, II, 408; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 288; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 165. İbnü'l-İmrânî, 176 tarihini vermektedir. Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 76;

⁶⁴ Kaynaklarda aktarılanlardan anlaşıldığı kadarıyla asıl tartışma, Emîn veliaht tayin edilirken değil, buna pişman olan Hârûn Reşîd'in Emîn'i azledip Me'mûn'u birinci sıraya geçirme teşebbüsü neticesinde ortaya çıkmıştır.

⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 165.

çağı problemler, Hâşimoğulları ile eşi Zübeyde'nin etkisi ve diğer faktörler halifeyi bu sözleri söylemeye sevk etmiş olmalıdır.

Bermekîler de halifenin bu konudaki endişe ve sıkıntıları konusunda onunla hemfikirdiler. Nitekim Câfer b. Yahyâ el-Bermekî'nin, Hârûn Reşîd'e en azından Emîn'den sonra Me'mûn'u veliaht tayin etmesini teklif ettiği kaydedilmektedir.⁶⁶ Dineverî ile Mes'ûdî, Hârûn Reşîd'in bu konudaki sıkıntılarını ve çözüm arayışını anlatan bir örneği Asmaî'den şu şekilde aktarırlar: Bir gece sıkıntısından yerinde duramayan ve gözyaşı döken Hârûn, Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'yi⁶⁷ çağırtı ve ona "Ey Ebu'l-Fazl, veliahtlık işini düzeltip, bu görevi huyunu beğendiğim, yolunu tasvip ettiğim, siyasetine güvendiğim ve zaafından emin olduğum birine vermek istiyorum. Hâşimoğulları, duygularıyla Muhammed'e meylederler. Muhammed de biraz kendi arzusuna uyarak hareket eder, malını harcamakta israfa kaçır. Bu işi yaparken kadın ve cariyelere danışır. Abdullah'ın ise ahlakı güzel, görüşü yerindedir. Annesi İranlı olan Abdullah'ı veliaht seçersem Hâşimoğulları'nı gücendiririm. Muhammed'i veliaht bırakırsam onun da halkı iyi idare edeceğinden emin değilim. Bu husustaki görüşünü bana bildir." dedi. Yahyâ: "Ey Müminlerin Emîri! Her hata affedilir ve her görüş telafi edilir. Ancak bu veliahtlık hariç. Bu husustaki hata kötü neticeler doğurur. Yanılma telafi edilmez." dedi. Sabaha kadar konuştular ve Muhammed'den sonra Abdullah'ın hilâfete geçmesini karara bağlayarak ayrıldılar.⁶⁸ Bunun üzerine Hârûn Reşîd 182/798 yılında Rakka'da, Muhammed el-Emîn'den sonra oğlu Abdullah'ı, el-Me'mûn adını vererek veliaht tayin etti ve onu Bağdat'a Câfer b. Yahyâ el-Bermekî'nin yanına gönderdi. Me'mûn'u Horasan ve bağlı mıntikalara, Emîn'i de Irak ve bağlı bölgelere vali tayin etti.⁶⁹ Bu duruma razı olmayan Zübeyde, Hârûn Reşîd'e, "Oğlun Muhammed'e adil davranmadın. Onu teçhizat ve komutanlardan uzak olarak Irak'a vali tayin ettin. Komutanları ve teçhizatı Abdullah'a verdin" diye sitemde bulundu. Hârûn Reşîd de, "Oğlunu asayiş ve güvenliğin sağlandığı yere, Abdullah'ı ise harp alanına gönderdim. Harbe giden kimsenin komutanlara ihtiyacı daha çoktur" şeklinde cevap verdi.⁷⁰

⁶⁶ Cehşiyarî, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*, 211.

⁶⁷ Dineverî bu kişinin Fazl b. Rebî olduğunu söylüyorsa da Bu kişinin Yahya b. Halid el-Bermekî olması daha uygun görünmektedir. Bkz. Ed-Dineverî, *Ahbâru't-tvâl*, s. 424.

⁶⁸ Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III, 352-353; Ed-Dineverî, *Ahbâru't-tvâl*, s. 424-425.

⁶⁹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 317; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 179.

⁷⁰ Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III, 353.

Atılan bu adımın yeterli olmadığı, kardeşler arasında hangi tercihte bulunursa bulunsun, neticenin ciddi bir anlaşmazlığa ve kan dökülmesine varacağı farkında olan Hârûn, bir gün Asmaî'den, Muhammed'le Abdullah'ı imtihan etmesini istedi. "Akıl ve zekâ yönünden benzerlerini görmedim" cevabını alınca çocukları dışarı çıkararak, "Bunlar ileride birbirlerine düşman olup, öfke duyduklarında, aralarında çatışma çıkıp kan aktığında ve birçok bölge ikisinin de ölümünü temenni ettiklerinde haliniz ne olur?" dedi.⁷¹ Mes'ûdî'deki rivayette, ecelim gelip öldüğüm zaman göreceksin ki, Emîn ile Me'mûn arasında ayrılık çıkacak, düşmanlık baş gösterecek. Bu durum kan akıtılıp, insanlar öldürülünceye, kadınların örtüleri yırtılincaya kadar sürecek ve dirilerden birçoğu ölümler arasında olmayı temenni edecektir." ilavesi de vardır.⁷²

Emîn'in karakterini, halife olur olmaz Hâşimoğulları ve çevresindekilerin etkisi ile Me'mûn'u veliahtlıktan azledeceğini bilen Hârûn, Câfer b. Yahyâ'nın da tavsiyesi ile oğullarını ahitnameye sadık kalmaya zorlayacak bir ortam oluşturmaya karar verdi. 186/806 yılında erkanı ile birlikte hacca gitti. Zübeyde'nin de teşviki ile Medine ve Mekke'de halka büyük ihsanlarda bulundu. Mekke'de ilk olarak Muhammed el-Emîn'i, ondan sonra da Abdullah el-Me'mûn'u veliaht tayin ettiğini belirten vasiyetnamesini yazdırdı ve Kabe duvarına astırdı. Kabe'nin içinde ve orada bulunanların huzurunda Emîn ve Me'mûn'a ahitnameye sadık kalacaklarına dair yemin ettirdi.⁷³ İlk veliaht Emîn, Câfer b. Yahyâ el-Bermekî'nin talebi üzerine üç defa "Eğer emanete hıyanet edecek olursam, Allah beni kahretsin" şeklinde yemin etti.⁷⁴ İbnü'l-İmrânî, Hârûn böyle yapınca, orada bulunanların, "Bu iş burada bitmedi" dediklerini aktarıırken,⁷⁵ İbnü'l-Esîr de "Eyvah! Hârûn iki kardeşin arasına fitne ve harp kıvılcımları attı" dediklerini ve bu işin neticesinden endişe duymaya başladıklarını belirtir ve şu ilaveyi yapar: "Nitekim onların endişeleri doğru çıktı."⁷⁶ Bu arada Hârûn Reşîd, Me'mûn'dan sonra diğer oğlu Kasım için de bey'at aldı. Hilâfet sırası Me'mûn'a geldiği zaman Kasım hakkında o karar verecek, dilerse veliahtlıkta bırak-

⁷¹ ed-Dineverî, *Ahbâru't-tvâil*, s. 421.

⁷² Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III, 107.

⁷³ Ya'kubî, *Tarîh-i Ya'kubî*, II, 415-421; Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III, 353; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 76;

⁷⁴ Kadriye Hüseyin, *Muhadderât-ı İslam*, s. 214.

⁷⁵ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 76.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 326.

cak, dilerse azledecekti.⁷⁷

Emîn'in yaşam tarzı iyice bozulmaya başladığı, vaktinin çoğunu eğlence meclislerinde geçirmeye başladığı yıllarda, onun ilk veliaht olmasından iyice rahatsız olan ve durumu bu şekilde bırakmak istemeyen halife, ilk veliaht olarak Abdullah el-Me'mûn'un adını zikretmeye başladı. Bunun üzerine Zübeyde'nin Hârûn Reşîd'e kızıması ve oğlu Abdullah'ı Emîn'den çok sevmekle suçlaması gecikmedi. Hârûn Reşîd, benzerleri çok defa tekrarlanacak şekilde bu durumun sebebini izaha çabaladı. Bunlardan birinde Zübeyde'yi yanına oturtuktan sonra, iki hizmetçi çağırdı. Birisinin Muhammed'in, diğerinin de Abdullah'ın yanına giderek meclislerini gözlemlemelerini ve "Halife olduklarında kendilerine nasıl muamele edeceklerini" sormalarını istedi. Muhammed'in yanına giden hizmetçi, onun yanında şarkıcılar, sihirbazlar, tokatçılar ile hadımların olduğunu ve Emîn'in içki içtiğini aktardı. Tokatçılar birbirlerini tokatlıyorlar ve birbirlerine küfrediyorlar, Emîn de kahkahalarla gülüyordu. Hizmetçinin sorusuna, "Eğer halife olursam sana şöyle şöyle bin dinar veririm, falan araziyi iktâ olarak bağışlarım, sonra şöyle şöyle yaparım." şeklinde cevap verdi. Abdullah'ın yanına giden hizmetçi ise, onun meclisinin fakihler, şairler, kurrâlar ve ashâbu'l-hadîs ile dolu olduğunu ve Abdullah'ın onlarla müzakere yaptığını söyledi. Hizmetçinin, eğer halife olursa kendisine nasıl muamele edeceği şeklindeki sorusuna çok sinirlenen Abdullah, önündeki diviti ona doğru fırlattı ve "Sen ne diyorsun! Allah Emîrû'l-Mü'minîn'in devletini daim eylesin, ömrünü uzatsın ve bizi ona feda etsin. Yazıklar olsun sana! Sen bana babamın ölümünü haber vermeye mi geldin? Bu durumda benden, seni gözetmemi ve sana ihsanda bulunmamı istiyorsun. Allah o günü bize göstermesin ve bizi onun önüne geçirmesin" dedi. Hizmetçi olanları aynen aktardı. İki hizmetçinin anlattıklarını dinledikten sonra Hârûn, Zübeyde'ye dönerek, "Ey Zübeyde! Beni Abdullah'a Emîn'den daha fazla meyletmekle mi suçluyorsun? Vallahi sana önem vermesem, sana şefkatim olmasa Muhammed'i veliahtlıktan azleder, Abdullah'ı öne geçirirdim."⁷⁸

Erken dönem müellifi İbn Kuteybe'nin verdiği bilgiler, bir sonraki aşamada Hârûn'un sorumluluk duygusu ve Allah'a hesap verecek olmasının ağırlığının, Zübeyde'ye sevgisine galebe çaldığını ve

⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 187; ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsîyyü'l-evvel*, s. 138.

⁷⁸ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 96-97. Emîn ile Me'mûn'u kıyaslayan ve aralarındaki zıtlıklara işaret eden bu türden rivayetlerin mübalağa içerme ihtimalini göz ardı etmemek gerekir.

Emîn'i hal edip Me'mûn'u veliaht tayin etmeye kesin karar verdiğini göstermektedir. Hârûn, hastalıktan iyice yorgun düştüğü son dönemlerinde Me'mûn'u ilk veliaht yapacağını kesin olarak ifade eder. Bunu duyduğu zaman Hârûn'a küsen ve bir süre yanına uğramayan Zübeyde, sonunda dayanamaz ve çok sert bir şekilde Hârûn'un yanına girerek onu azarlar.

Hârûn: "Yazıklar olsun sana! Bu, ümmeti Muhammed ve Allah onların himayesini benim omzuma yüklemiştir. Sen benim oğlumla kendi oğlun arasındaki farkı biliyorsun. Ey Zübeyde! Senin oğlun hilâfete ehil ve raiyyet için uygun değildir." Zübeyde: "Vallahi benim oğlum senin oğlundan daha hayırlıdır. İstedğin şeye en uygundur. Sefihlerin en büyüğü ya da akıllıların en küçüğü değildir. Senin oğlundan daha cömert, kalben daha cesaretlidir. Hârûn: Yazıklar olsun sana! Emîn senin gözünde ziynetlenmiş, tıpkı evladın ebeveyninin gözünde ziynetlendiği gibi. Allah'tan kork! Vallahi senin oğlun, bana da daha sevimlidir. Fakat hilâfet, ancak ehil ve hak eden kişi için uygundur. Biz bu insanlardan sorumluyuz ve onlardan dolayı hesaba çekileceğiz, şimdi otur, sana ikisi arasındaki farkı göstereceğim." der.

Ardından Hârûn oğlu Abdullah el-Me'mûn'u çağırır. Abdullah gelir, meclisin kapısında babasını selamlayarak içeri girer, babası izin verince oturur, konuşmasını emredince konuşur. Babasının hastalığının şifa bulması için dua eder ve izin isteyerek elini öper. Ardından Zübeyde'yi de usulüne uygun şekilde selamlar. Hârûn Reşîd: "Oğlum! Ben imamet işinde seni görevlendirmek ve hilâfet makamına seni oturtmak istiyorum. Senin bu işe ehil ve layık olduğunu görüyorum" der. Bunu duyan Abdullah, ağlamaya başlar ve babasının yokluğunu göstermemesi için Allah'a dua eder. Hârûn şöyle der: "Ey oğulcuğum. Ben kendi durumumu ve senin bu işe en layık kişi olduğunu düşünüyorum. Allah için bu işi kabul et ve ona razı ol. Bu konuda sana Allah'tan yardım diliyorum. Görevlendirmenin (ahdin) hemen bugün olması gerekir." Abdullah el-Me'mûn: "Babacığım! Kardeşim ve hanımefendimizin oğlu bu işe daha layıktır. Hilâfete benden daha iyi güç yetirebilir" dedikten sonra izin ister ve dışarı çıkar.

Hârûn, ardından oğlu Muhammed'i çağırır. Muhammed elbisesinin arka kısmını sürükleyerek, selamı unutarak, büyük bir gurur ve çalımla içeri girer. Babası ile aynı seviyeye gelinceye kadar yürür. Hârûn ona, "Oğlum! Hilâfet görevini sana vermek istiyorum, bu

konuda ne dersin? diye sorar. Emîn, “Ey Müminlerin Emîri! Buna benden daha layık kim var ki? Ben senin en büyük oğlunum ve senin göz aydınlığının oğluyum.” şeklinde cevap verir. Hârûn çıkması için Muhammed’e izin verir ve Zübeyde’ye, “İkisi arasındaki farkı gördün mü?” diye sorar. Zübeyde: “Ey Müminlerin Emîri! Abdullah, istediğin şey konusunda daha hak sahibidir ve bu işe daha layıktır.” der. Bunun üzerine Hârûn: “Şimdi hakkı ikrar ettin, görüşünde adil ve insafılı davrandın. O halde ben de oğlum Me’mûn’u görevlendiriyorum, ondan sonra da senin oğlunu veliaht ilan ediyorum.” diyerek önce Me’mûn, sonra da Emîn olmak üzere ahitnameyi yazdırır.⁷⁹ Hârûn’un, Me’mûn’un neden daha iyi olduğunu ispatlamak ve Zübeyde’yi ikna etmek için yaptığı imtihanlar bunlarla sınırlı değildir.⁸⁰

Hârûn açısından iki örneğin durumu da çok açıktır. Bir tarafta tamamıyla oyun, eğlence ve sefahate meyleden, devlet işleriyle ilgisi bulunmayan Muhammed, diğer tarafta ilim ve hikmete düşkün, bir halifeye yakışacak hususiyetleri taşıyan Me’mûn vardır. Annesi sayesinde iyice şımarık hale gelen Emîn, hilâfetin edeb ve erkanına riayeti bile gereksiz görürken, Me’mûn bu konunun gerektirdiği bütün muaşeret kurallarına vakıftır. Yukarıda zikrettiğimiz İbn Kuteybe’nin kaydından, öteki kaynaklardan farklı olarak, pişmanlığı had safhaya ulaşan ve veliaht değişikliği konusunda son derece karalı olan Hârûn Reşîd’in Zübeyde’yi ikna ettiğini görüyoruz. Hatta veliaht değişikliği ile ilgili ahitnameyi bile yazdırmıştır. Fakat yukarıda da işaret edilen konjonktürel sebepler halifeyi bu düşüncesini uygulamaktan alıkoymuş, Me’mûn’un Emîn’e üstünlüğü bu kadar aşikar iken, karşısında sevgili eşi Zübeyde, Hâşimoğulları ve onları destekleyen çevreler bulunan halife, sonuç itibarıyla Emîn’i azledip de yerine Me’mûn’u ilk veliaht yapamamıştır. Hârûn’un bu işi yapacak gücü bulamamasında, yine aynı çevrelerin tahrikleri ile cezalandırıp ortadan kaldırdığı Bermekîlerin olmayışının çok etkisi vardır.

Bütün bu örneklerden, oğlunun sürekli gözlemediği yaşantı ve tasarruflarından Zübeyde’nin de, Me’mûn’un liyakatinin ve Emîn’in iyi bir halife olamayacağını farkında olduğunu, hatta yukarıdaki örnekte olduğu gibi bunu ikrar ettiğini görüyoruz. Ebû Hanife ed-Dineverî ve Mes’ûdî’nin aktardığı Kisâî rivayeti de, Zübeyde’nin

⁷⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-siyase*, II, 173-174.

⁸⁰ Bkz. Amrî, Muhammed b. Abdullah, *Sefînetü’l-edeb ve’t-Tarih*, Dımeşk 2001, I, 534.

oğlu Emîn'e hem aşırı sevgisini hem de onun karakteri konusundaki kanaatini ortaya koymaktadır. Hârûn Reşîd'in Muhammed ve Abdullah'ı terbiye ile görevlendirdiği Ali b. Hamza el-Kisâî, terbiye konusunda çok sıkı davranmakta ve onları, özellikle de Muhammed'i cezalandırmaktadır. Bir gün Zübeyde'nin cariyesi Hâlısa, Kisâî'ye gelerek Zübeyde'nin, "Oğlum Muhammed'e yumuşak davran. Çünkü o benim ciğerparem ve yüreğimin özüdür. Ben ona çok acıyorum" mesajını iletir. Kisâî, "Muhammed babasından sonra halifelige adaydır. Edeb ve terbiyesinde ihmal doğru değildir" der. Zübeyde'nin Muhammed'e bu kadar acımasına sebep olan bir rüyasını⁸¹ gözyaşları içinde anlatan cariye Hâlısa'nın ifadelerine bakılacak olursa, Zübeyde oğlunun karakterini ve halifeliğinin nasıl olacağını aşağı yukarı bilmektedir ve Kisâî'den değişmeyecek olan bir durum için oğlunu daha fazla sıkı tutmasını istemektedir. Fakat Zübeyde, Emîn'in bütün bu özelliklerinin halife olmasına engel teşkil etmediğini, aksine asaleti sebebiyle her şeye rağmen halife olmayı hak ettiğini düşünmektedir. Ona göre Emîn, mükemmel bir halife olmasa da devlet işlerini pek ala idare edebilirdi.

Neticede Zübeyde, oğluna aşırı sevgisi, soyuna düşkünlüğü, başkalarından her zaman üstün olma çabası ve bu çerçevede muhtemelen Abbâsîler içinde halife doğuran tek Hâşimî kadın olmak, halife torunu, halife yeğeni, halife eşi ve halife annesi olma ayrıcalığını elde etmek istemesi, ilk veliaht ilan edildikten sonra halifelik makamına layık olmadığı için azledilen bir şehzadenin annesi olmak istememesi, İranlılara duyduğu nefret, Hâşimîler'in teşviki gibi sebeplerle her şeye rağmen oğlu Emîn'in veliaht olması konusundaki ısrarını sürdürmüştür. Halifenin aksi yöndeki bütün çabalarına rağmen onun gözündeki itibarını, sevgisini, bütün nüfuzunu, malını ve yetkilerini de kullanarak, Hâşimoğulları ve kamuoyunun da desteği neticesinde Emîn'i veliaht olarak bıraktırmıştır. Hârûn Reşîd

⁸¹ Kaynaklarda aktarıldığı kadarıyla bu rüya şu şekildedir: Zübeyde, Muhammed'i dünyaya getirdiği gece rüyasında dört kadının, oğlunun etrafını kuşattıklarını görür. Önündeki kadın; "Ömrü az bir hükümdar, göğsü dar, çok kibirli, işi zayıf, yükü çok ve vefasız" der. Arkasında bulunan kadın; "Sefih bir hükümdar, saçıp savurur, çok savurgan, insafı az, çok müsrif" der. Sağında olan kadın; "İri cüsseli bir hükümdar, ağırbaşlılığı az, günahı çok, akrabalarıyla ilişkiyi kesen bir kişilik" derken, solundaki kadın; "Çok vefasız, çok tökezleyen, kısa zamanda yok olacak bir hükümdar" der. Rüya anlatırken gözyaşlarına boğulan Hâlısa, "el-Kisâî! (Kaderden) kaçmaya çalışmanın faydası var mı ki" der. Ed-Dineverî, *Ahbârü't-tvâl*, s. 420; Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*, III, 388-389; ayrıca bkz. Tayeb el-Hibri, *The Regicide of the Caliph al-Amîn and the Challenge of Representation in Medieval Islamic Historiography*, *Arabica*, T. 42, Fasc. 3, November 1995, pp. 334-364.

yapısında bir halifenin Emîn yapısında bir halef bırakması kolay anlaşılacak bir durum değildir. Halifenin kesin kararına ve bu kadar ısrarına rağmen değişiklik yapamaması, bu konuda karşısında yer alan muhaliflerin, özellikle eşi Zübeyde'nin gücünün ne kadar büyük olduğunu göstermektedir.

Bermekîler ve Zübeyde

Zübeyde'nin, Abbâsîlerin kudretli vezir ailesi Bermekîler'in azlinde önemli bir payı vardır. Abbâsî devleti içindeki İran unsurunu temsil eden Bermekîler'in zenginlikleri ve devlet yönetimindeki nüfuzları Arapları rahatsız ediyordu. Zübeyde, Arap ve Hâşimî idi. Kendisini destekleyenler Bermekîler'in başlıca muhalifleri olan Hâşimîler ve Araplardı. Bermekîler idareyi ellerine geçirince, pek çok Arap devlet adamı ve kumandan eski nüfuz ve mevkiini kaybetmişti.⁸² Halifeyi kendi istekleri doğrultusunda yönlendirmek isteyen iki rakip partiye mensup olan Bermekîler ile Zübeyde'nin birbirlerini sevmemeleri olağan bir durumdur.⁸³ Ayrıca dönemin Arap unsurunun temsilcisi ve Bermekîlerin baş düşmanı Fazl b. Rebî' ile⁸⁴ Zübeyde ve oğlu Emîn'in ciddi bir diyalogu vardı.

184 | db

Zübeyde'nin Bermekîlerle arasının iyi olmamasının özel bir takım sebepleri de vardı. Emîretü'l-Mü'mininin olarak Zübeyde, Bermekîler'in her konuda söz sahibi olmalarından rahatsız oluyordu. Devlet işlerinde söz sahibi olmaları yetmezmiş gibi, özellikle Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin saray ve haremle ilgili işlere karışması, Zübeyde tarafından hakimiyet alanına tecavüz olarak algılanıyordu. Yahyâ, halife eşlerinin şahsi işlerinde kullanacakları hizmetçileri seçmelerine engel olduğu gibi, geceleri harem kapılarının kilitlenerek anahtarlarının kendisine getirilmesini emretmişti. Bu durumdan son derece rahatsız olan Zübeyde, eşi Hârûn Reşîd'e defalarca şikâyette bulundu.⁸⁵

Zübeyde çok büyük harcamalar, hayırlar, cömertlikler yapan biriydi. Devlet idaresini yürüten ve iktisadî işlere de nezaret eden Bermekîler, onun bu derece büyük harcamalar yapmasına engel oluyorlardı. Bu da Zübeyde'yi oldukça rahatsız ediyordu.⁸⁶ Zübey-

⁸² Necati Aykon, *Bermekîler ve Abbâsî Tarihindeki Yeri*, (SÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1999, s. 96.

⁸³ ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsiyyü'l-evvel*, s. 134.

⁸⁴ İbn Tıktakâ, *el-Fahrî*, 209;

⁸⁵ Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III, 377; Vefâ, *Nüfûzü'n-nisâ*, s. 27.

⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 189-190.

de, lüks ve ihtişama çok düşküdü. Aynı şekilde Bermekîler de büyük bir zenginlik ve debdebe içinde yaşıyorlardı. Bu çerçevede Bağdat'ta modanın ve lüks hayatın önemli temsilcilerinden olan Zübeyde'nin bu konuda kendisine rakip olabilecek Bermekîler'i kıskanması ve onların karşısında yer alması son derece normaldir. Nitekim Zübeyde'nin muhteşem sarayı el-Karâr'ın, teşkilat ve tezyinat bakımından Bermekîler'in Rusafe'deki sarayları ile rekabet halinde olduğu pek ala düşünülebilir.

Fakat bunların da ötesinde Zübeyde'nin Bermekîlere olan düşmanlığının başlıca sebebi özellikle vezir Câfer b. Yahyâ el-Bermekî'nin, Emîn'in veliahtlığına karşı tavrıdır. Küçüklüğünden beri Me'mûn'un eğitimini üstlenen Câfer, onun veliahtlığa Emîn'den daha layık olduğunu halifeye defalarca söylediği gibi, çeşitli ortamlarda bu düşüncesini beyan ederek Zübeyde'nin tepkisini çekmişti. Zaten veliaht tayininde acele ettiği için vicdan azabı çeken Hârûn Reşîd'e, Muhammed'den sonra veliaht olarak Abdullah'a bey'at alması teklifi de Bermekîler'den gelmişti. Hatta 186/799 yılındaki Kâbe yemini de Câfer b. Yahyâ'nın fikriydi. Muhammed yemin edip Kâbe'den çıkacağı sırada Câfer'in, onu kolundan tutup, "Eğer emanete hıyanet edecek olursam Allah beni kahretsin." şeklinde üç defa yemin ettirmesi Zübeyde'ye çok ağır gelmişti. Bu esnada hiddetinden titreyen Zübeyde'nin, Câfer'i bütün gazabıyla süzdüğü⁸⁷ ve ona büyük bir kin beslediği ifade edilmektedir.⁸⁸

Ayrıca kaynaklarda Hârûn Reşîd'in, Bermekîlerin azli konusunda nihaî kararını Zübeyde'nin bir müdahalesiyle verdiğini ifade eden meşhur bir rivayet vardır. Hârûn Reşîd'in kız kardeşi Abbâse'nin, binbirgece masallarını anımsatan, bir araya gelmesi imkansız unsurları bünyesinde barındıran ve zaman içinde bir takım ilavelere maruz kaldığı anlaşılan hikayesini⁸⁹ Zübeyde'nin öğ-

⁸⁷ Kadriye Hüseyin, *Muhadderât-ı İslam*, s. 214.

⁸⁸ Vefâ, *Nüfuzi'n-nisâ*, s. 28.

⁸⁹ Hem veziri Câfer'i hem de kız kardeşi Abbâse'yi çok seven Hârûn Reşîd, ikisinin de aynı anda sohbet meclisinde hazır bulunmalarını istemekte fakat Câfer'le Abbâse arasındaki mahremiyet durumu buna engel teşkil etmekteydi. Hârûn bu duruma garip bir çözüm bulur. Buna göre Câfer'le Abbâse nikahlanacak, ama bu evlilik kağıt üstünde kalacak ve karı koca hayatı yaşamayacaklardır. Durum bir müddet bu şekilde devam eder. Bir süre sonra Abbâse nikahlı eşi Câfer'e, kendisiyle birlikte olmak istediğini bildirir. Câfer'in kabul etmemesi üzerine, onun annesinin de yardımıyla, karşısındakinin kim olduğunu tanıyamayacak kadar sarhoş olduğu bir gecede vezirle birlikte olur. Câfer kendine geldiğinde durumun vehametini anlar ve annesine: "Beni çok ucuza sattın, beni uçurumun kenarına ittin. Bak, bu işin sonu ne kadar feci bitecek, göreceksin" diye haykırır. Bu geceden hamile kalan Abbâse, gizlice doğurduğu

rendiği ve halifeye anlatarak Hârûn'un, Bermekîleri azletmesine sebep olduğu kaydedilmektedir. Fakat Hârûn Reşîd'in, devlet idaresini uzun yıllar kendilerine teslim ettiği ve çok yakın ilişki içinde olduğu bir vezir hanedanını böyle masalsı bir olay neticesinde azletmesi pek makul görünmemektedir.⁹⁰ Bunun yerine İbn Haldûn'un da işaret ettiği üzere Hârûn Reşîd'in Bermekîleri azletmesinin sebeplerini onların devlet içindeki siyasî nüfuzlarının ve iktisadî güçlerinin halifeyi endişeye sevk edecek derecede ileri gitmesinde aramak gerekir diye düşünüyoruz.⁹¹ Bu kanaati destekleyen çok miktarda bilgi mevcuttur. Bunlara örnek olarak Hârûn Reşîd'in Bermekîler konusunda nihaî kararını vermeden kısa bir süre önce, eşi Zübeyde'ye, "Bermekîlerin önünü alamıyorum. Giderek güçleniyorlar. Horasanda bir güç oluşturlarsa hilafetimin elden gitmesinden korkuyorum." dediğini hatırlamak yeterli olacaktır.⁹²

Neticede Hârûn Reşîd'in endişeleri ve Bermekîlerin kudretinden rahatsız olan çevrelerin ittifak halinde çalışmaları neticesinde bu kudretli vezir ailesi halifenin gözünden düşerek cezalandırıldılar. Câfer b. Yahya el-Bermekî 1 Safer 187/29 Ocak 803'te idam edilirken,⁹³ babası Yahyâ ile kardeşi Fazl da yakalanıp zindana atıldılar. Yahyâ b. Hâlid b. Bermek 189/804 yılında, Fazl b. Yahyâ da ondan 3 sene sonra (Muharrem 193/Ocak 808) ölünceye kadar zindanda kaldılar.⁹⁴ Bermekîler'in azlinden sonra, Zübeyde'nin desteği ile Fazl b. Rebî' vezirlik makamına kavuştu.⁹⁵

186 | db

çocuğu, sırrının açığa çıkmaması için bir cariye emanet ederek Mekke'ye gönderir. Zübeyde, Yahyâ b. Hâlid'in kısıtlamalarına çok sinirlendiği ve bir gün, meseleyi halifeye anlatır. En sevdiği kimseler tarafından aldatılmışlık hisleriyle hiddetinden tir tir titreyen Hârûn bir delili olup olmadığını sorar. Zübeyde'den, Abbâse'nin Mekke'de bir çocuğunun olduğunu ve sarayda bir kadının da konuyu bildiğini öğrenen Hârûn, o yıl Câfer'i de yanına alarak hacca gider. Mekke'de yaptığı araştırma neticesinde olayın gerçek olduğunu öğrenir ve Bağdat'a döner. Kısa bir süre sonra Enbar'a giden halife, özel hizmetlisi Mesrûr'a haber göndererek Câfer'in başını kendisine getirmesini emreder. Bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*, III, 275-277; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 189-190; Eric Schroeder, *Hazreti Muhammed'in İzinde: Kronolojik İslam Tarihi*, yy, ts., s. 331-332.

⁹⁰ Cafer-Abbâse ilişkisiyle ilgili rivayetlerin analizi ve geniş değerlendirme için bkz. Aykon, *Bermekîler*, s. 125-132.

⁹¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 221.

⁹² İtlidî, Muhammed Deyâb, *Alâmu'n-nâs bimâ veka'a li'l-Berâmike, me'a beni'l-Abbâs*, Mısır 1314, 128; Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Terc. Zeki Megamiz), İstanbul 1976, IV, 285-286.

⁹³ Ya'kubî, *Tarih-i Ya'kubî*, II, 421; İbn Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 210; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 1190-191.

⁹⁴ Bkz. Mes'ûdî, *Murûcu'z-zehab*, III, 375-387; İbn Haldûn, *Tarih*, III, 472-476.

⁹⁵ İbn Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 210-211.

İç Savaş ve Sonrası

Bütün çabalarına rağmen Emîn'i azledip, Me'mûn'u ilk veliaht yapamayan Hârûn Reşîd, 5 Şaban 192/6 Nisan 808'de oğlu Emîn'i Bağdat'ta vekil bırakarak Râfi b. el-Leys'le savaşmak üzere Horasan'a hareket etti. Me'mûn'a da Bağdat'ta kalmasını emretti. Hasta olan Hârûn'un bu sefer esnasında vefat edebileceğini düşünen Fazl b. Sehl, Me'mûn'a: "Hârûn'un başına neler geleceğini bilemezsin, Horasan senin vilâyetindir. Muhammed Emîn, senden önce halifelığe geçecektir ve yapacağı ilk şey, seni veliahtlıktan uzaklaştırmak olacaktır. Çünkü onun annesi Zübeyde, dayıları Hâşimoğullarıdır. Zübeyde ve malları Muhammed Emîn için bir destektir. En iyisi Müminlerin Emîri'nden izin iste ve onunla beraber Horasan'a gitmeye çalış." dedi. Bunun üzerine Me'mûn, babasından Horasan'a kendisiyle beraber gitmek için izin istedi, Hârûn önce bu isteği reddettiyse de sonra kabul etti.⁹⁶

Fazl b. Sehl'in öngörüsü gayet yerindedir ve dönemin siyasi havasını çok iyi yansıtmaktadır. "Onun annesi Zübeyde ve dayısı Hâşimoğullarıdır" sözü Zübeyde'nin ve Hâşimoğullarının gücünü gösterdiği gibi, "Zübeyde ve malları Muhammed el-Emîn için bir destektir." ifadesi de Zübeyde'nin mülkünün hilâfet tartışmalarında ne kadar etkili olduğuna işaret etmektedir.

Bu arada Hârûn Reşîd'in yaklaşık 17 yıl süren veliahtlık tartışmalarından yorulduğu, Horasan yolculuğu esnasında yanında bulunan Sabbâh et-Taberî'ye şikayetinden açıkça anlaşılmaktadır.⁹⁷

Oğullarının karakterini bildiği için, valilik görevlerini de bu duruma göre tayin etmiş olan Hârûn Reşîd, Rey şehrinde Me'mûn'un veliahtlığını yeniledi ve servetinin yarısı ile birlikte büyük bir askerî kuvveti onun hükmü altına bıraktığını ilan etti. Bu durum Emîn'in hoşuna gitmedi ve babası öldüğü zaman açılması şartıyla vezir Fazl b. Rebî' ve kumandalara gizli mektuplar göndererek, onlara kendisinin hilâfetinde de aynı mevkilerde kalacaklarını vaat etti. Hârûn Reşîd, 3 Cemâziyelâhir 193/24 Mart 809 tarihinde Tûs şehrinde vefat edince, Bağdat'ta Emîn için Abbâsîlerin altıncı halifesi olarak

⁹⁶ Taberî, *Tarih*, V, 11; Cehşiyarî, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*, s. 266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 350; *el-Uyûn ve'l-hadâik*, III, 315. Taberî ayrıca Fazl b. Sehl'in Me'mûn'dan babasına "Sen hasta olduğun için yolculuk esnasında sana hizmet istiyorum" diyerek izin almasını söylediğini de ilave eder. Taberî, *Tarih*, V, 11.

⁹⁷ Taberî, *Tarih*, V, 11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 350.

bey'at alındı.⁹⁸ Horasan'da bulunan Me'mûn, kardeşine bey'atini bildirdi. Bu arada Fazl b. Rebî', yanındaki kumandanlarla birlikte malları da alarak Bağdat'a döndü.⁹⁹

Veliahtlığı döneminde Emîn hakkında endişe sahibi olanlar, halife olduktan sonraki uygulamalarıyla yanılmadıklarını yakinen gördüler. Emîn, soyundaki bütün asalete rağmen, bir halife için gerekli özellikleri taşımamaktaydı. Oyun ve eğlenceye çok düşkün olan yeni halife,¹⁰⁰ vaktinin çoğunu babası ya da kardeşi gibi ilim ve hikmet ehlinde ziyade şarkıcılar, hokkabazlar ve çeşitli oyun erbabı ile birlikte geçirdi. Dicle üzerinde çeşitli hayvan suretlerinde yaptırdığı 5 tane kayığı bulunan Emîn'in,¹⁰¹ halife olduktan sonraki ilk icraatlarından biri, dairevî Bağdat'ın merkezindeki Mansûr Sarayı'nın (Kasru'z-Zeheb) etrafındaki meydana çevgan oyunu için genişçe bir alan yaptırmak oldu.¹⁰² Onun, eğlence amacıyla yaptığı harcamalar, zevk, safa ve eğlenceye düşkünlüğü kaynaklarda genişçe yer tutmaktadır.¹⁰³ Emîn dönemini tafsilatıyla anlatan İbnü'l-Esîr, konuyu bitirirken, "Biz Emîn'in hareket ve özellikleri arasında hilm, adalet ve tecrübe gibi bahsedilmesi güzel ve hoş olan iyi hasletler bulamadık. Bunun için bu kadarla iktifa ediyoruz" demektedir ve adeta onun hayatını isabetli bir şekilde özetlemektedir.¹⁰⁴

Hârûn Reşîd, hilâfetinin son yıllarını havasını çok sevdiği Rakka'daki sarayında geçiriyordu. Bağdat'ı daha çok sevmesine rağmen onunla birlikte zaman zaman burada kalan Zübeyde, kocası vefat ettiğinde de Rakka'daydı.¹⁰⁵ Oğlunun hilâfetinin ikinci ayında (Şaban 193/Haziran 809) beraberindeki hazineler ve hediyelerle Bağ-

⁹⁸ Ya'kubî, *Tarih-i Ya'kubî*, II, 433; Taberî, *Tarih*, V, 104-105; Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III, 387; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 359; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 222; İbn Haldûn, *Tarih*, III, 489-490.

⁹⁹ İbnü't-Tıttakâ, *el-Fahrî*, s. 212; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 222-224.

¹⁰⁰ İbnü't-Tıttakâ, *el-Fahrî*, s. 212.

¹⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 242; ed-Dahîl, Süleyman, *Kitâbu'l-fevzi bi'l-murâd fî târîh-i Bagdâd*, Kahire 2003, s. 27.

¹⁰² Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, V, 314-315; Ahsan, Muhammed Manazir, *Social Life Under the Abbâsids*, London 1979, s. 263.

¹⁰³ Taberî, V, 110-121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 411-412; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 241-243.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 412. Bu arada son dönem bazı araştırmacıların da işaret ettiği gibi, Emîn aleyhinde aktarılan bazı rivayetlerin, Me'mun döneminin ya da Şuûbiyye düşüncesinin etkisiyle şekillenmiş olabileceğini ve bu sebeple bir takım abartılar içerebileceğini de unutmamak ve bu noktada ihtiyatı elden bırakmamak isabetli olacaktır. Bkz. Şevkî, *Hârûn er-Reşîd*, s. 36-37; Tayeb el-Hibrî, *The Regicide of the Caliph al-Amîn*, pp. 334-364.

¹⁰⁵ ed-Dineverî, *Ahbârü't-tvâl*, 422.

dat'a doğru yola çıktı. Emîn, halife olmasında en büyük desteği sağlayan annesini karşılamak üzere Bağdat'ın ileri gelenleri, ayan ve eşraf ile birlikte Enbar'a kadar geldi. Burada Zübeyde'yi karşılamak üzere çok büyük törenler yapıldı ve alayı büyük şenliklerle Bağdat'a ulaştı.¹⁰⁶ Zübeyde'nin Hârûn döneminde üst seviyede olan siyasî gücü, oğlu Emîn'in hilâfeti döneminde daha da arttı. Nitekim Hârûn döneminde hapsedilen Sâlim b. Sâlim el-Belhî gibi bazı kimseleri hapisten çıkardı.¹⁰⁷

Halifeliği döneminde Emîn'in etrafında Bermekîlere karşı mücadele vermiş Fazl b. Rebî' başta olmak üzere Arap eşrafı bulunurken, Me'mûn'un yanında da Fazl b. Sehl'in temsil ettiği İranlılar yer alıyordu. Fazl b. Rebî' ve çevresindekiler, halifeyi kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan azletmeye teşvik ettiler.¹⁰⁸ Emîn, Me'mûn'u basit bir sebeple hemen Bağdat'a çağırdı, durumu anlayan Me'mûn özür beyan ederek gelemeyeceğini ifade etti. Bunun üzerine Emîn, 5 yaşındaki oğlu Musa'yı en-Nâtık bi'l-Hakk adıyla resmî veliaht ilan etti. Kâbe duvarındaki ahitnameyi de getirerek yaktırdı. Bunun üzerine Me'mûn da sikkelerden Emîn'in adını sildirdi. Sonuçta Emîn ile Me'mûn arasındaki anlaşmazlık savaşa dönüştü. Emîn, asi ilan ettiği kardeşine karşı 195/811 yılında büyük bir ordu hazırladı.¹⁰⁹ Fakat ciddi bir taktik hatası yaparak Hârûn Reşîd dönemindeki Horasan valiliği sırasında, halka büyük zulümler yaptığı için Horasan halkının nefretini kazanmış ve halifeye defalarca şikayet edilmiş olan¹¹⁰ Ali b. İsa komutasındaki orduyu Me'mûn üzerine gönderdi.¹¹¹

Ali b. İsa, Bağdat'tan ayrılmadan önce vedalaşmak üzere Zübeyde'nin yanına geldiği zaman, Zübeyde kendisine şunları söyledi: "Ey Ali b. İsa! Müminlerin Emîri'ne evlâdım olması hasebiyle şefkat ve merhametim sonsuzdur. Ancak Abdullah'a da başına gelebilecek herhangi bir kötülükten dolayı şefkat besliyor ve merhamet duyuyorum. Onu büyüten benim. Oğlum (Emîn) bir hükümdardır, kardeşiyle saltanat hususunda mücadele ve rekabete girişmiş, onun elindekileri de kıskanmıştır. Kerim kimse et yerken başkaları ona engel olmağa çalışır ve kin duyar. Me'mûn'a, aynı babanın evlâdı ve

¹⁰⁶ Taberî, *Tarih*, V, 31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 362; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 223; Kadriye Hüseyin, *Muhadderât-ı İslam*, s. 215-216.

¹⁰⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 225.

¹⁰⁸ Ya'kubî, *Tarih-i Ya'kubî*, II, 436; Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III, 389; İbn Haldûn, *Tarih*, III, 393.

¹⁰⁹ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 212-213.

¹¹⁰ Ya'kubî, *Tarih-i Ya'kubî*, II, 425-426.

¹¹¹ Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*, Ankara 2002, s. 34.

Emîn'in kardeşi olması sebebiyle hak tanı ve saygı göster. Onu sözleriyle rüsvay etmeye yeltenme, çünkü sen dengi değilsin. Onu kölelere reva görülecek bir tarzda zorla sürükleyerek getirmeye ve zincire vurarak küçültmeye kalkışma. Ayrıca hizmetçi ve cariyelelerinden mahrum bırakma. Yürürken sert davranma ve kendisiyle aynı hizada yürüme. Önce üzengisini tut, sonra bineğine bin. Eğer sana söverse buna tahammül göster." Ardından, Ali b. İsa'ya gülmüşten bir zincir verdi ve eline düşmesi halinde Me'mûn'u bu zincirle bağlamasını istedi. Ali b. İsa, "İstekleriniz doğrultusunda hareket edeceğim" dedikten sonra yola çıktı.¹¹²

Ali b. İsa'nın ordusu ile Tâhir b. Hüseyin komutasındaki Me'mûn'un ordusu Rey yakınlarında karşılaştı. Yapılan savaşta Ali b. İsa öldürüldü ve ordusu dağıldı.¹¹³ Emîn daha sonra Abdurrahman b. Cebele, Esad b. Yezid, Ahmed b. Mezyed, Abdullah b. Humeyd, Abdülmelik b. Salih gibi komutanlarla Tâhir üzerine çok sayıda ordu gönderdiyse de hiçbiri Tâhir'i durdurmaya muvaffak olamadılar. Bu arada Emin'in komutanlarından Hüseyin b. İsa, isyan ederek onu halifelikten azletti ve etrafındakilerden Me'mûn'un halifeliği için bey'at aldı. İki gün sonra da Abbas b. Musa, Emîn'i yakalayarak Mansûr Sarayı'na hapsetti.¹¹⁴ Emîn zincire vuruldu. Abbas, Zübeyde'ye de buraya taşınmasını emretti. Zübeyde bu emre uymayınca Abbas, onu kırbaçlattı ve taşınmaya zorladı. Ömründe ilk defa kırbaçlanmak gibi bir durumla karşılaşan Zübeyde, Mansûr Sarayı'na taşınmak zorunda kaldı.¹¹⁵ Fakat Emîn, Muhammed b. Hâlid ve Esed el-Harbî gibi sadık adamları tarafından hapisten kurtarılarak tekrar halife ilan edildi ve Hüseyin b. İsa da öldürüldü. (Recep 196/Nisan 812) Bu olaydan sonra Emîn, annesi Zübeyde ve ailesiyle birlikte tekrar Huld Sarayı'na taşındı.

Bu arada Bağdat dışında bütün ülke Me'mûn'un halifeliğini kabul etmişti. Tâhir b. Hüseyin ve Herseme b. A'yan komutasındaki kuvvetler Zilhicce 196/Ağustos 812'de Bağdat'ı kuşattılar. Kuşatma çok sayıda çarpışmayla bir yıl kadar devam etti. Bu arada Emîn'in kumandanlarının ve ordusunun bir kısmı Me'mûn tarafına geçmeye başladılar. Nihayet Tâhir'in orduları Muharrem 198/Eylül 813'te Bağdat'a girdi. Tâhir b. Hüseyin, Huld ve Zübeyde (el-Karâr) saray-

¹¹² ed-Dineverî, *Ahbâru't-tvâil*, s. 428; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 372; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 214.

¹¹³ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 214.

¹¹⁴ İbn Haldûn, *Tarih*, III, 503.

¹¹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 236.

larının etrafını kuşatınca Emîn, annesi ve çocuklarını alarak aynı zamanda bir kale durumunda olan dairevî şehrin içindeki Mansûr sarayına sığındı.¹¹⁶ Kuşatma esnasında bir taraftan Bağdat'ı savunan askerleri cesaretlendiren Zübeyde'nin,¹¹⁷ gözyaşları içinde Emîn'in yanına girerek kaygılarını anlattığı, Emîn'in de, "Tahtlar kadınların kaygıları ve korkuları sayesinde korunmazlar. Halifelik, görevleri çocuk yetiştirmek olan kadınların kabiliyetlerinin dışında devlet adamlığı da ister." diyerek annesini susturduğu kaydedilmektedir.¹¹⁸

Emîn'e bağlı az sayıdaki asker, Huld ve Zübeyde saraylarının karşısına manevralar kuran Tâhir'in ordusu karşısında sebat göstererek şehri savunmaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Başka çare kalmadığını anlayan Emîn, Herseme b. A'yan'a haber göndererek teslim olacağını bildirdi. Herseme b. A'yan, teklifi kabul etti ve onu bir kayıkla gizlice Dicle üzerinden Bağdat dışına çıkaracağı sırada Emîn, Tâhir b. Hüseyin'in adamları tarafından yakalanarak öldürüldü (24 Muharrem 198/24 Eylül 813).¹¹⁹ Tâhir, Emîn öldürüldüğü zaman Bağdat'ın bütün kapılarının muhafaza altına alınmasını emretti. Geceleyin Emîn'in iki oğlu Abdullah ve Mûsâ ile birlikte annesi Zübeyde'yi güvenliklerini sağlamak için önce Huld Sarayı'na, ardından da şehirden çıkararak, bir kayıkla Yukarı Zâb üzerinde bulunan Humeyniyâ'ya gönderdi. Daha sonra Abdullah ile Musa'nın Horasan'da bulunan amcaları Me'mûn'un yanına götürülmelerini,¹²⁰ Zübeyde'nin de Bağdat'a dönüşünde, Ebu Câfer Sarayı'ndan Huld Sarayı'na dönmesini emretti. Zübeyde, Emîn'in ölümünden iki ay sonra buraya geldi.¹²¹

Tâhir b. Hüseyin, Bağdat'ta Me'mûn'un hilâfeti için bey'at aldı.¹²² Emîn'in ölümü ve Me'mûn'un halife olmasıyla Zübeyde'nin nüfuz ve ehemmiyeti tamamen söndü. O artık, savaşı kaybeden ve

¹¹⁶ İbn Kuteybe, *Maârif*, s. 263-264; Taberî, *Tarih*, V, 91; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 388-400; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 240-241; İbn Haldûn, *Tarih*, III, 504-510.

¹¹⁷ ed-Dahîl, *Kitâbu'l-fevz*, s. 107.

¹¹⁸ Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III, 404; [Nabia Abbott](#), *Hayzuran ile Zübeyde Bağdat'ın İki Kraliçesi*, Ankara 2000, s. 224; Kehhale, *A'lâmü'n-nisâ*, s. 20; Vefâ, *Nüfzü'n-nisâ*, s. 29.

¹¹⁹ İbn Kuteybe, *Maârif*, s. 263-264; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, V, 118; Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III, 387; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 402-405; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, s. 215; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 240-241.

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 412; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 243; *el-Uyun ve'l-hadâik*, III, 341, 416; İbn Haldûn, *Tarih*, III, 512.

¹²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 243.

¹²² İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, s. 98.

sonunda öldürülen eski halifenin, savaşı kaybeden annesiydi. Önce-leri bir “Emîre” iken, şimdi emredilen biri oldu. Bütün mallarına el konuldu ve imtiyazları alındı. Hiç alışık olmadığı şekilde büyük bir sessizlik ve sadelik içinde hayat sürmeye mecbur olan Zübeyde’nin, Tâhir b. Hüseyin tarafından bir takım hakaretlere maruz kaldığı da anlaşılmaktadır. Ayrıca bu sıkıntılı dönemde ibadete yöneldiği ve manevi hayata ağırlık verdiği de kaydedilmektedir.¹²³

Bu arada kendisine gelip halifenin öldürüldüğünü ve Hz. Osman öldürüldüğünde Hz. Aişe’nin yaptığı gibi harekete geçmesini isteyenlere, “Gidin başımdan! Kadınların, dökülen kanın intikamını almak ve savaşçılara karşı çıkmakla yapacakları şey nedir ki?” şeklinde cevap vererek Me’mûn’a karşı bir isyan hareketinin içinde yer almadı.¹²⁴ Ardından üzerine siyah elbiselerini giydi, eline kalemi aldı ve arzuhâlini halifeye devrin en etkili iletişim aracı olan şiirle ulaştırmayı tercih etti.¹²⁵ Taberî, İbnü’l-Esîr ve Süyûtî’nin, Huzeyme b. Hasen’in nazmettiğini ifade ettikleri¹²⁶ şu şiiri gönderdi:

192 | db

“Ümmü Câfer Zübeyde tarafından, hayırlı bir nesilden yetişen hayırlı bir hükümdar ve seleflerinin ilim ve iftiharlarına varis olarak, hilâfet tahtına gelenlerin en faziletlisi ve en olgunu olan halife Me’mûn’a arz olunur ki,

Ey Amcamoğlu!¹²⁷ Bu mektubu gözlerimden yaşlar akararak yazıyorum. Öyle bir adam sebebiyle zulme duçar kaldım ki, o sana herkesten yakındır. Tâhir adındaki necis adam tarafından layık olmadığım her türlü muameleye maruz kaldım. Malımı yağma edip yurdumu yakmakla beni başı açık meydanda bıraktı. Bu tek gözlü sakatın bana çektiği Hârûn’a ağır gelir şeylerdir. Senin gibi akrabama canım feda olsun. Eğer bu Tâhir’in yaptıkları senin emrinle oluyorsa, ilahî mukadderatın bir cilvesi der, razı olurum. Şayet kendi cür’et ve düşmanlığı ise, sen razı olmayıp bu durumu değiştirmelisin”¹²⁸ Mektubu okuduktan sonra ağlayan Me’mûn: “Ben şimdi Hz. Osman’ın şaha-

¹²³ Cum’a, *Nisâ mine’t-târîh*, s. 343.

¹²⁴ Mes’ûdî, *Murûcu’z-zehab*, III, 415.

¹²⁵ Athamina, Khalil, *The Black Banners and the Socio-Political Significance of Flags and Slogans in Medieval Islam*, *Arabica*, T. 36, Fasc. 3 (Nov., 1989), pp. 312.

¹²⁶ Taberî, *Târîh*, V, 109; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 408; Süyûtî, *Târîhu’l-hulefâ*, s. 343.

¹²⁷ Zübeyde, aynı zamanda amcası halife Mehdî’nin torunu olması sebebiyle Me’mun’a amcamoğlu şeklinde hitap etmiş olmalıdır.

¹²⁸ Taberî, *Târîh*, V, 109-110; İbn Abdirabbih *el-İkdu’l-ferîd*, III, 261-262; Ebu’l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu’l-egânî*, XX. 264-265; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 408; İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 216; 7; Süyûtî, *Târîhu’l-hulefâ*, s. 343.

det haberi ulaştığında Hz. Ali'nin dediği gibi diyorum: 'Allah'a yemin ederim ki, ben bu işi ne emrettim ne de bundan hoşnut oldum'" dedi. Ardından Zübeyde'ye bir teselli mektubu yazarak Tâhir b. Hüseyin'e beddua etti ve kardeşinin intikamının takipçisi olacağını söyledi.¹²⁹ Ayrıca çeşitli hediyeler göndererek Zübeyde'den yanına gelmesini istedi. Hediyeleri kabul eden Zübeyde, Horasan'a gitmek istemedi. Halife bundan sonra Zübeyde'nin el konulan bütün mal ve mülklerini ona iade ettirdi ve yapılan kötü muameleyi telafi için gayret gösterdi. Zübeyde de bu şekilde eski servetine kavuşarak tekrar refah içinde yaşamaya başladı. Bu arada savaş sırasında Zübeyde'nin sarayı el-Karâr, büyük zarar görmüştü. Bu sebeple Me'mûn, Zübeyde'ye Bağdat'ın doğu yakasındaki Dâru'l-Hilâfe'den bir saray verdi ve Zübeyde erkânı ile birlikte burada yaşamaya başladı.¹³⁰ Bu saray muhtemelen azledilen Bermekîlere ait saraylardan biridir. Ayrıca ona hizmetçiler ve cariyeler de veren Me'mûn,¹³¹ yıllık 100.000 dinardan fazla maaş bağladı.¹³² Bu tarihten sonra Zübeyde'nin sarayında şairler, musikînaslar ve ilim adamlarıyla hatıraları tekrar yer almaya başladı.

Me'mûn, 204/819 yılında Bağdat'a dönüşü esnasında Zübeyde ile ilk karşılaştığında, Emîn'in katli sebebiyle özür diledi ve şöyle dedi: "Onun hakkını gasp eden yada onu katleden değilim."¹³³ Zübeyde cevaben, "İkiniz mutlaka bir gün bir araya geleceksiniz. Allah'tan ikinizin de bağışlanmasını diliyorum" dedikten sonra,¹³⁴ "Seni görmeden önce ben senin yerine bu iş için kendimi tebrik ettim. Her ne kadar halife olan bir oğul kaybettimse de, onun yerine bana, doğurmadığım bir halife oğul bedel olarak verilmiş oldu. Senin gibi birisi kendisine bedel olarak verilen kimse ziyanda değildir. Elini seninle dolduran bir ana ağlamasın. Elimden aldığı evladından ötürü bana sevap vermesini ve bana verdiği evlattan da beni yararlandırmasını Allah'tan diliyorum."¹³⁵ İbnü'l-Cevzî, Me'mûn'un Zübeyde'ye: "Oğlunun sadece gözlerini kaybetmiş ola-

¹²⁹ Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, III, 415; Şevkî, *Hârûn er-Reşîd*, s. 31.

¹³⁰ Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Ahbarü'n-nisâ fi Kitâbi'l-egânî*, Beyrut 1988, s. 25; Muhammed Rif'at, *Şehirâtü'n-nisâ*, s. 231.

¹³¹ Fevâz, *ed-Dürri'l-mensûr*, s. 375.

¹³² İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, s. 160; İsfehânî, *Kitâbu'l-egânî*, XX, 264; Kehhale, *A'lâmü'n-nisâ*, s. 23.

¹³³ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, III, 261-262.

¹³⁴ Kehhale, *A'lâmü'n-nisâ*, s. 23.

¹³⁵ Hatîb Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, XIV, 433-434; İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 316; Zehebî, *Siyer*, X, 241; Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, s. 127; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 271.

caksın. Onun yerine oğlun benim” diyerek teselli ettiğini Zübeyde’nin de: “Bana senin gibi birisini bırakıp da giden bir oğul, yas tutulmaya layık birisidir” dediğini kaydetmektedir.¹³⁶ Bu sözler üzerine Me’mûn çıkışta yanındaki Ahmed b. Hâlid’e, kadınların bu şekilde sabırlı olabileceklerini sanmazdım demiştir.¹³⁷

Zübeyde bu şekilde hareket ederek aslında ne derece basiretli, sabırlı ve siyaset ilmini bilen bir kadın olduğunu göstermiştir. Me’mûn’un şahsiyetini ve iyi bir halife olacağını bilen Zübeyde, öz oğluna aşırı sevgisinden dolayı, onun karşısında yer almışsa da, Me’mûn halife olduktan sonra isyan etmeyerek hem eski konumu muhafaza etmiş, hem de devletin içinden geçtiği bu hassas dönemde, onu daha fazla yıpratacak ve iktidarın Abbâsîlerin elinden çıkmasına yol açabilecek davranışlardan uzak kalabilmiştir. Halife ile sürtüşmeye devam edip, ona isyan eden bir hanım olmaksızın, yaptığı hayırlarla Müslümanlar nezdinde elde ettiği şerefli makamı yine hayırlarıyla devam ettirerek yaşamayı tercih etmiştir.

194 | db

Halife Me’mûn, bundan sonra sık sık Zübeyde’nin yanına gelecek çeşitli vesilelerle gönlünü almaya gayret etti. Bir defasında Zübeyde, evinde öğle yemeği yiyerek kendisini teselli etmesini istedi. Yemekten sonra Emîn’in cariyelerinden birini şarkı söylemesi için çıkardı. Cariye, “Yerine geçmek için onu öldürdüler. Süvarilerin Kısra’ya yaptığı gibi...” şeklinde bir şarkı söyledi. Me’mûn kızarak ayağa kalktı. Zübeyde: “Ey Müminlerin Emîri! Eğer öğrettiysem ve tembihlemişsem, Allah onun sevabından beni mahrum etsin.” dedi. Zübeyde’nin söylediklerinin doğruluğuna inanan Me’mûn yemeğe devam etti.¹³⁸ Bir keresinde Me’mûn, insanları güldürme ve eğlen-dirme konusunda kabiliyetli birini Zübeyde’ye gönderdi, bu kişi de bir süre yanında kalarak Zübeyde’yi eğlendirdi.¹³⁹

İsfahanî, sonraki dönemde de Zübeyde’nin Me’mûn’dan ilgisizlik gördüğü zamanlarda, hem şiir hem de musikîyi devreye soktuğunu ifade etmektedir. Ebu’l-Atâhiye gibi şairlere yazdırdığı şiirleri, mugannî Muhârik’e göndererek bestelemesini ve Me’mûn’un huzurunda okumasını isterdi. Bu şarkılardan birini dinleyince ağlayan Me’mûn, Zübeyde’nin yanına giderek elini öptü ve “Anneciğim! Ben

¹³⁶ İbnü’l-Cevzî, *Ahbaru’z-zirrâf ve’l-mutemâcinîn*, (Latifeler Kitabı), (Terc. Savaş Kocabaş), İstanbul 2001, s. 110.

¹³⁷ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu’l-ferîd*, II, s. 274; Kütübî, *Uyûnü’t-tevârîh*, s. 127.

¹³⁸ İbnü’l-Cevzî, *Kitâbu’l-hamkâ ve’l-mugaffilîn*, (Ahmak ve Dalginlar Kitabı), (Terc. Enver Güneç), İstanbul 1998, s. 86.

¹³⁹ Şabuştî, ed-Diyârât, s. 185-186.

bilerek kabalık etmedim. İhmali mümkün olmayan şeyler beni seninle ilgilenmekten alıkoydu.”dedi. Zübeyde de, “Ey Müminlerin Emîri! Senin düşüncen iyi olduktan sonra, meşgul olman beni rahatsız etmez.” cevabını verdi. Me'mûn o günü, Zübeyde'nin yanında geçirdi.¹⁴⁰

Bununla birlikte Me'mûn ülkedeki Arap unsurun, Zübeyde'nin Müslümanlar nezdindeki itibarını kullanarak kendisine karşı bir harekete girişmelerini engelleme düşüncesiyle olsa gerek, Zübeyde'nin hacca gitmesine izin vermedi. Bu yasak Me'mûn'un Bûrân'la evlenmesine kadar sürdü ve düğün gününde Zübeyde'nin Bûrân'dan ricası, onun da Me'mûn'dan isteği ile son buldu. Zübeyde Bûrân'ın bu iyiliğine karşılık ona Emevilere mahsus, inciyle süslenmiş bir hil'at giydirdi ve büyük bir köy başışladı.¹⁴¹

Zübeyde'nin bundan sonraki yaşantısı hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Siyasî gücünün eskisiyle kıyaslanamayacak kadar azaldığı açıktır. Fakat bundan sonra hayatının bir takım cömertlik ve hayırlarla devam ettiği de muhakkaktır. 69 yıl yaşayan Zübeyde'nin 26 Cemaziyelevvel 216/10 Temmuz 831 tarihindeki¹⁴² ölüm sebebine dair ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır. Zübeyde vefat ettiğinde babası Câfer ve oğlu Emîn'in mezarlarının bulunduğu Kureyş Kabristanına defnedildi. Ahmed b. Hanbel Kabristanı ile arasında bir duvar bulunan bu kabristan,¹⁴³ Zübeyde'nin iktâsı ve mahallesi olan Zübeydiyye'de yer almaktadır.¹⁴⁴ 183/799 yılında vefat eden İmam Musa Kâzım b. Câfer¹⁴⁵ ve daha sonra da İmam Muhammed'in buraya defnedilmesiyle burası genişledi ve bir meşhed yapıldı. Şiiler arasında büyük bir teveccüh gören bu meşhed, süslenir ve kandillerle aydınlatılırdı. Kâzımiyye Mescidi'nin de yer aldığı bu bölgeye Zübeydeyye'nin yanı sıra Kâzımeyn yada Kâzımiyye de denilmektedir.¹⁴⁶ 443/1051-1052 yılında Bağdat'ta

¹⁴⁰ Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Kitâbu'l-egânî*, XX, 265.

¹⁴¹ İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, Kahire 1994, s. 115; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 478; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 265; Abdülkerim Ali, *Zübeyde binti Câfer*, s. 252;

¹⁴² Taberî, *Tarih*, V, 23; Hatîb Bağdâdî, *Tarihü Bağdâd*, XIV, 434; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 496; İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 317; Zehebî, *Siyer*, X, 241; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 212, 271; Jacobi, *Zubayda bt. Djafar*, 548; Cum'a, *Nisâ mine't-târîh*, s. 344; Abdülkerim Ali, *Zübeyde binti Câfer*, s. 252. Zübeyde'nin Vefat tarihini 225 yılı olarak veren kaynaklarda bulunmamaktadır. Bkz. Kütübî, *Uyûnü't-tevârîh*, s. 126.

¹⁴³ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Menâkıbu Bağdâd*, Bağdat 1923, s. 28.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 302.

¹⁴⁵ Hatîb Bağdâdî, *Tarihü Bağdâd*, I, 120

¹⁴⁶ el-Alûsî, Ebu'l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükri b. Abdullah, *Tarihü Mesâcid-i Bağdâd ve asâruhâ*, Bağdat 1927, s. 116-117.

Sünnîlerle Şiiler arasında çıkan büyük bir kavgada bu kabristan ateşe verildi. İbnü'l-Esîr, bu kargaşa döneminde cereyan eden olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.¹⁴⁷

Bu arada Zübeyde'ye Bağdat'ta Şeyh Ma'rûf Kerhî'nin mescidi yakınında bir mescit ve bir türbe de nispet edilmektedir. Halk arasındaki bu yaygın kanaate rağmen, son dönemlerde yapılan tetkiklerden, türbenin Zübeyde'ye değil,¹⁴⁸ Abbâsî halifesi Nâsır li Dînillâh'ın 589 yılında vefat eden karısı Zümrüt Hatun'a ait olduğu sonucuna ulaşılmıştır.¹⁴⁹

Kaynakça

- Abdülaziz ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsîyyü'l-evvel: Dirâse fî tarihî's-siyasî ve'l-idarî ve'l-malî*, Beyrut 1997.
- Abdülkerim Ali, "Zübeyde binti Câfer", *el-Mevsûatü'l-Arabîyye*, Dimeşk 2004.
- Ahmed Ferîd Rîfâî, *Asru'l-Me'mûn*, Kahire ts.
- Ahmed Halil Cum'a, *Nisa fî kusûri'l-ümerâ*, Dimeşk 2000.
-, *Nisa' mine't-tarih*, Dimeşk 1997.
- Ahmed Süveyd, *Nisâu şehire min tarihîna*, Beyrut 1985.
- Ahsan, Muhammed Manazir, *Social Life Under the Abbasids*, London 1979.
- Amrî, Muhammed b. Abdullah, *Sefînetü'l-edeb ve't-tarih*, Dimeşk 2001.
- Athamîna, Khalil, The Black Banners and the Socio-Political Significance of Flags and Slogans in Medieval Islam, *Arabica*, T. 36, Fasc. 3 (Nov., 1989), pp. 312.
- Aykon, Necati, *Bermekiler ve Abbâsî Tarihindeki Yeri*, (SÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1999.
- Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân*, (Terc. Mustafa Fayda), İstanbul 1987.
- Cehşiyarî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah el-Kufî, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb*, Kahire 1980.
- Clot, Andre, *Hârûn Reşîd ve Abbâsîler Dönemi*, (Terc. Nedim Demirtaş), İstanbul 2007.
- Ebû Hanîfe ed-Dineverî, *Ahbârü't-tvâl (İslam Tarihi)*, (Terc. Nusrettin Bolelli-İbrahim Tüfekçi), İstanbul 2007.
- Ebû Hayyân Tevhidî, *el-Besâir ve'z-Zehâir*, Beyrut 1988.
- Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ (Sahabeden Günümüze Allah Dostları)*, İstanbul 1995.
- Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *Ahbarü'n-nisâ fî Kitâbi'l-Eğânî*, Beyrut 1988.
-, *Kitâbu'l-Eğânî*, Beyrut 1958.
- ed-Dahîl, Süleyman, *Kitâbu'l-fevzi bi'l-murâd fî tarih-i Bağdâd*, Kahire 2003.
- ed-Dûrî, *Abdülaziz, el-Asru'l-Abbâsîyyü'l-evvel*, Beyrut 1997.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 301-302.

¹⁴⁸ Bkz. el-Alûsî, *Mesâcid-i Bağdâd*, s. 117, 125-127; Le Strange, s. 161-165, 350-352.

¹⁴⁹ Ubâde, Abdülhamîd, *el-Ikdü'l-lâmi' bi-asâri Bağdâd ve'l-mesâcid ve'l-cevâmî'*, Bağdâd 2004, s. 454-455.

- el-Alûsî, Ebü'l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükri b. Abdullah, *Tarîhu mesâcid-i Bağdâd ve asâruhá*, Bağdat 1927.
- el-Uyun ve'l-hadaik fî ahbarî'l-hakaik*, Müellifi Meçhul, (ed. M. J. de Goeje), Leiden 1871.
- Eric Schroeder, *Hazreti Muhammed'in izinde: Kronolojik İslam Tarihi*, yy, ts.
- Eyyûb, İbrahim, *Tarîhu'l-Abbâsî es-siyasî ve'l-hadarî*, Beyrut 1989.
- Ferîd, Ahmed Rifâî, *Asru'l-Me'mûn*, I-III, Kahire ts.
- Fevvâz Zeyneb bint Ali el-Âmilî, *ed-Dürrü'l-mensûr fî tabakâti rabbâti'l-hudûr*, Beyrut 1999.
- Hâirî, Muhammed Hüseyin el-A'lemi, *Terâcimu a'lâmi'n-nisâ*, Beyrut 1987, II, 117;
- Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, I-IV, (Terc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş), İstanbul 1985.
- Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târih-u Bağdâd*, I-XIV, Beyrut ts.
- el-Hibri, Tayeb, The Regicide of the Caliph al-Amin and the Challenge of Representation in Medieval Islamic Historiography, *Arabica*, T. 42, Fasc. 3, November 1995, pp. 334-364.
- Itlidî, Muhammed Deyâb, *'Alâmu'n-Nâs bimâ veka'a li'l-Berâmike, me'a beni'l-Abbâs*, Mısır 1314
- İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-ferîd*, Kahire 1969, 1971.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, (Terc. Süleyman Uludağ), I-II İstanbul 1991.
- İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldun: Kitabü'l-İber ve divanü'l-mübteda' ve'l-haber*, Beyrut 1968.
- İbn Hallikân, Ebu'l- Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed, *Vefâyâtü'l-a'yân ve ebnâü enbai'z-zamân*, Beyrut ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida' el-Hâfız, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut 1966.
- İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, I-II, Mısır 1926.
- *el-Maârif*, (terc. Hasan Ege), İstanbul ts.
- İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XII, Kahire ts.
- İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, Kahire 1994.
- İbn Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabatabâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut ts.
- İbnü'l Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasen, *el-Kâmil fi't-tarîh*, I-XII, Dâru's-Sâdır, Beyrut 1982.
- İbnü'l-Cevzî, *Ahbaru'z-zirraf ve'l-mutemâcinîn*, (*Latifeler Kitabı*), (Terc. Savaş Kocabaş), İstanbul 2001.
- Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Menâkibu Bağdâd*, Bağdat 1923.
- *Kitâbu'l-hamkâ ve'l-mugaffilîn*, (*Ahmak ve Dalgınlar Kitabı*), (Terc. Enver Güneç), İstanbul 1998.
- İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali, *el-İnbâ fî târihi'l-hulefâ*, Kahire 1999.
- Jacobi, Renate, "Zubayda bt. Djafar", *The Encyclopedia of Islam*, New York 1995.
- Kan, Kadir, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, UÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2011.
- Kütübî, Salâhuddin Muhammed b. Şakir b. Ahmed ed-Dâranî, *Uyûnü't-Tevârîh*, Kahire 1980.
- Le Strange, Guy, *Baghdad During the Abbâsîd Caliphate*, Oxford 1900.
- Makdisî, Ebu'l-Fazl Muhammed İbn Tâhir, *Ma'rifetü'l-ekâb*, Kahire 2001.

- Mehmed Zihni Efendi, *Meşâhirü'n-nisâ*, İstanbul 1913.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hasen, *Murûcu'z-zeheb ve medâinü'l-cevher*, I-IV, Beyrut 1965.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (Terc. Salih Şaban), İstanbul 2000.
- Muhammed Rifat, *Şehirâtü'n-nisâi'l-Arabiyyât ve'l-müslimât*, Beyrut 1991.
- Abbott, *Hayzuran ile Zübeyde Bağdat'ın İki Kraliçesi*, Ankara 2000.
- Nahle Müdevver, Cemil, *Tarihu'l-İrâk fi'l-Asri'l-Abbâsîyyîn*, Kahire 2003.
- Ömer Rıza Kehhale, *A'lâmü'n-nisâ fi alemey el-Arab ve'l-İslâm*, Beyrut 1984.
- Prenses Kadriye Hüseyin, *Muhadderât-ı İslam (Büyük İslam Kadınları)*, İstanbul 1982.
- Richard Kimber, "The Succession to the Caliph Mûsâ al-Hâdî", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. Ronart, Stephen, "Zubaydah", CEAC, Amsterdam, 1959.
- Salâhuddin Muhammed b. Şakir b. Ahmed ed-Dâranî Kütübî, *Uyûnü't-tevârih*, (thk. thk. Hüsameddin Kudüsî), Kahire 1980.
- Salih Ali, Ahmed, *Meâlimi Bağdâd el-idâriyye ve'l-umrâniyye*, Bağdat 1988.
- es-Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tarîhu'l-hulefâ*, Beyrut 1986.
- Şabuştî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *ed-Diyârât*, Beyrut 1986.
- Şevkî Ebû Halil, *Hârûn er-Reşîd*, Dimeşk 1988.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut 1988.
- el-Hâirî, Muhammed Hüseyin, *Terâcimu A'lâmi'n-nisâ*, Beyrut 1998.
- Ubade, Abdülhamîd, *el-İkdü'l-lâmi' bi-asâri Bağdâd ve'l-mesâcid ve'l-cevâmî*, Bağdâd 2004.
- Vefâ Muhammed Ali, *Nüfûzü'n-nisâ fi'd-devleti'l-İslâmiyye fi'l-İrâk ve Mısr*, Kahire ts.
- Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Câfer, *Kitâbu'l-buldân (Ülkeler Kitabı)*, (Terc. Murat Ağan), İstanbul 2002.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XIII, Beyrut 1985.
- Zettersten, K.V., "Zübeyde", *İA*, XIII, 634.
- Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Terc. Zeki Megamiz), I-V, İstanbul 1976.

